

Between Life and Death

Stories of Rescue During the Holocaust

Organiseerijad:

Partnerid:

ENRS-i projekte rahastavad:

Federal Government Commissioner for Culture and the Media

MINISTRY OF HUMAN CAPACITIES

MINISTRY OF CULTURE OF THE SLOVAK REPUBLIC

MINISTRY OF CULTURE AND NATIONAL IDENTITY

Co-funded by the European Union

Elu ja surma vahel

Holokaustiaegsed päästmislood

Holokaustiägedsed päästmislood

Kaanefoto: Poola juutide
ajaloo muuseum POLIN

Between Life and Death

Stories of Rescue During the Holocaust

Holokaustiaegsed päästmislood

Elu ja surma vahel

Elu ja surma vahel

1. septembril 1939 tungis Hitleri juhitud Saksamaa Poolasse, alustades inimkonna ajaloo üht suurimat ja veriseimat konflikti. Sõjast räsitud Euroopa jagunes riikideks, mis olid okupeeritud, okupeerijad, tegid Natsi-Saksamaaga koostööd või jäid neutraalseks. Sõjaliste rünnakute ja paratamatult halvenevate elutingimuste tõttu hukkus miljoneid tsiviilisikuid. Veelgi rohkem inimesi langes aga eelkõige Saksa natsirežiimi sõjakuritegude ohvriks.

Saksa repressioonid olid peamiselt sihitud juutide vastu. Ehkki nende õiguslik staatus oli riigiti erinev, olid nad kõik häbimärgistatud, isoleeritud, tagakiusatud ja lõppkokkuvõttes surmale määratud. Natside massilist terrorit ja raskeid inimkaotusi pidid taluma küll paljud etnilised rühmad, eriti poolakad, valgevenelased ja venelased, kuid juudid tuli hävitada täielikult. Sama karmilt koheldi üksnes romasid. Ränga surve all olid ka tuhanded teised, sealhulgas puuetega inimesed, homoseksuaalid, Jehoova tunnistajad ja poliitilised vastased.

Juutidevastase genotsiidi tingimustes tuli okupeeritud riikide elanikel teha seni kujuteldamatuid valikuid: kuidas sellisele julmusele reageerida? Hoiakud olid väga erinevad. Enamik jäi repressioonide hirmus passiivseks, püüti keskenduda omaenda perekonna saatusele. Ent oli ka neid, kes lõikasid juutide traagilisest olukorrast kasu, tegeledes väljapressimise, nende ülesandmise ja isegi hukkamisega. Samas oli neidki, kes pakkusid getodest põgenevatele ja varjupaika otsivatele juutidele abi. Abistajaid ajendasid erinevad motiivid, olgu siis humanitaarsed, usulised, isiklikud, poliitilised või materiaalsed, ent oli ka neid, kellele andis see võimaluse osaleda vastupanuliikumises.

Sakslased karistasid juutide abistajaid karmilt: abistaja võis kaotada töökoha, langeda füüsilise vägivalda ohvriks, sattuda vangi või koonduslaagrisse. Mõnes riigis, nagu näiteks Poolas ja Nõukogude Liidu okupeeritud aladel (Ukrainas, Valgevenes, Leedus, Eestis), aga ka Serbias, võis karistuseks olla koguni surmanuhtlus. Seega kätkesid kõik abipakkumiskatsed tohutut riski. Otsus mõnd juuti abistada sidus abistaja ja surmale määratud abistatava saatused sageli lahutamatu ühte.

Siinne näitus tutvustab kolmeteistkümnes Euroopa riigis – Horvaatias, Taanis, Prantsusmaal, Saksamaal, Ungaris, Leedus, Hollandis, Poolas, Ukrainas, Rumeenias, Itaalias, Slovakkias ja Eestis – aset leidnud päästmislugusid. Anname sõna nii päästjatele kui ka päästetutele, kes saavad kõneleda oma läbielamistest. Jälgime nende püüdlusi, julgust ja elutahet. Vaatleme nende saatust laiemal ajaloolisel taustal ja konkreetsetes tingimustes, millega tuli silmitsi seista.

Paljud abisaanud ei elanud aga sõda üle. Ellujäänud ei rääkinud oma sõjaaegsetest üleelamistest aastaid. Erinevatel põhjustel ei rääkinud oma heategudest ka paljud päästjad.

Alates 1963. aastast on Iisraelis tegutsev holokaustiohvrite mälestust hoidev Yad Vashemi keskus avaldanud ennastsalgavalt juute abistanud mittejuutidele austust, omistades neile aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“. Aunimetuse juured asuvad juudi pärimuses. Talmud ütleb: „Kes päästab ühe elu, päästab kogu maailma.“

See kreedo on kantud ka aunimetusega kaasnevale medalile. Tänapäevaks on selle aunimetuse pälvinud üle 26 000 inimese ja nende arv kasvab pidevalt.

Paratamatult jäävad paljud päästmislood aga igaveseks teadmata.

S A K S A M A A

Natside võimuletulekuga 1933. aastal algas ligi poole miljoni Saksa juudi diskrimineerimine ja tagakiusamine. Enamik sakslasi tervitas uut võimu ja selle ideoloogiat. Vastupanu osutasid vaid vähesed.

1935. aasta septembris vastu võetud Nürnbergi seadustega määratleti juudid rassina ja degradeeriti nad teisejärgulisteks kodanikeks. Keelustati juutide ja mittejuutide vahelised abielud. 9. novembril 1938 saadeti natsionaalsotsialistliku riigivõimu korraldatud pogrommi käigus koonduslaagritesse üle 30 000 juudi mehe, kellest umbes 100 hukati.

Mõistes, kui ohtlikuks on elu Saksamaal muutumas, valmistasid paljud juudid emigreeruma. Enne Teise maailmasõja algust 1939. aasta sügisel põgenes riigist üle 300 000 inimese.

Kui puhkes sõda, kehtestas valitsus Saksamaale jäänud juutidele uued piirangud. Paljudes linnades keelati juutidel ühistranspordi kasutamine ja kindlaks määratud aladele sisenemine. Juutidele kehtestati ka komandanditud ja avalikus ruumis kästi neil kanda Taaveti tähte. Ehkki Saksamaal getosid üldjuhul ei rajatud, pidid juudid elama nn juudi majades.

Pärast Saksamaa sissetungi Nõukogude Liitu (operatsioon Barbarossa) 1941. aasta juunis saadeti Wehrmachti järel itta Saksa Julgeolekupolitsei ja SD operatiivgrupid (Einsatzgruppen), keda toetasid korrapolitsei pataljonid. Nende üksuste ülesandeks oli tagada okupeeritud aladel üldine kord, kuid juba esimestel päevadel korraldasid nad ka kommunistlike funktsionääride, romade ja juutide ulatuslikke massihukkamisi.

1941. aasta oktoobris algas Saksa juutide deporteerimine okupeeritud Poola ja Nõukogude Liidu aladele. Nad hukati Natsi-Saksamaa surmalaagrites ja teistes hukkamispaikades. Kokku tapeti sel viisil üle 165 000 Saksa juudi. 1942. aasta jaanuaris kooskõlastasid Saksa ametiasutused Wannsee konverentsil omavahel kõikide Euroopa juutide hävitamise kava.

Selle järel üritas 10 000 – 12 000 Saksa juuti kindla surma eest põgeneda. Kuna väljaränne keelustati ja riigist lahkumine oli praktiliselt võimatu, jäi ainsaks võimaluseks minna põranda alla. Enamus end deporteerimise eest varjanud juute asusid arvatavasti Berliinis. Esmalt sõjatööstusettevõtetes sunnitööl olnud juudid otsustati kinni võtta ja laagritesse saata 1943. aasta alguses (nn Fabrikaktion'i käigus).

Pakkuläinud juutidel õnnestus tavaliselt ellu jääda vaid natsivastaste kaaskodanike abil. Juutide päästmise käigus kujunesid sageli välja abistajate võrgustikud. End varjanud juutidest pääses eluga umbes 5000.

Alice Löwenthal

Juudi päritolu õmbleja Alice Löwenthal elas Berliinis koos abikaasa Adolfi ning tütarde Ruthi ja Brigittega. Kui Adolf 1943. aasta veebruaris *Fabrikaktion*’i käigus arreteeriti, läks Alice oma mittejuudist naabri Johannes Gabrieli ärgitusel pakku.

Löwenthal vahetas korduvalt elukohta ja jäi lõpuks elama Berliinist ida pool asuvasse Strausbergi, 59-aastase lesestunud kommunisti Luise Nickeli juurde. Kui sealgi elamine liiga ohtlikuks muutus, tuli emal ja tütaridel taas kaduda. 1943. aasta maikuu tegid nad riskantse sammu ja sõitsid rongiga Weimarisse. Kui tuttav, kelle juurde nad jääma pidid, teeskles, et teda pole kodus, pakkus spontaanselt oma abi endine politseinik Walter Schmidt. Tolle nõbu Elly Möller võttis tüdrukud enda juurde. Olles veendunud, et lapsed on turvalises kohas, naasis Löwenthal Berliini. Ta sai eri inimestelt peavarju ja töötas õmblejana. 1943. aasta lõpus kolis ta tagasi Luise Nickeli juurde.

Pärast sõda naasis Alice oma Berliini korterisse. Mõni kuu hiljem jõudsid temani teated tütarde traagilisest saatusest. Nad olid 1944. aasta juunis üles antud, kaks kuud hiljem kinni võetud ja Auschwitzi koonduslaagris hukatud.

Sain öömaja inimestelt, kellelt ma poleks seda iial oodanud. Need, kes pidanuks olema minu ustavaimad sõbrad, keeldusid mind aga vähimalgi määral aitamast. Nad tõukasid mu nii solvavalt eemale, et mulle tundus, et pudenen kildudeks.

Alice Löwenthal, holokausti üleelanu

Otto Weidt

Otto Weidt oli juba noorena seotud Saksa töölisliikumise anarhistlike ja patsifistlike ringkondadega. Kui ta 1936. aastal peaaegu pimedaks jäi, avas ta Berliinis töökoja, kus valmistati harju ja luudasid.

Sõja ajal klassifitseeriti töökoda sõjategevuse seisukohalt oluliseks, kuna Wehrmacht tellis sealtooteid. Weidt ise natsionaalsotsialismi siiski ei toetanud.

Aastatel 1941–1943 võttis ta tööle kuni 30 pimedat ja kurti juuti ja üritas neid tagakiusamise eest kõigiti kaitsta. Weidt korraldas varjupaiku ning püüdis altkäemaksu ja kavaluse abil neid küüditamisest päästa.

Ehkki Weidt, keda oli ette hoiatatud, jättis oma töökoja 1943. aasta veebruaris *Fabrikaktion*’i päeval suletuks, võeti paljud tema töötajad siiski kinni. Päästetute hulgas oli Alice Licht, kes saadeti hiljem Theresienstadti ja Auschwitzi koonduslaagrisse. Weidt saatis talle ja ta vanematele Theresienstadti toidupakke. Ta aitas Lichtil Berliini naasta ja seal ennast sõja lõpuni varjata.

Pole teada, kui palju inimesi Weidt päästis. Ta on üks ligi 600 sakslasest, kellele on omistatud aunimetus „Öiglane maailma rahvaste seas“.

**Minu elu oli võitlus.
Ma võitlesin parema
maailma eest.**

Otto Weidt, öiglane maailma rahvaste seas

S L O V A K K I A

1938. aasta septembri Müncheni kokkuleppe otsese tagajärjena sõlmiti kuu aega hiljem esimene Viini kokkulepe (Saksamaa ja Itaalia vaheline leping), mille alusel loovutati Lõuna-Slovakkia Ungarile. Ülejäänud osa riigist jäi autonoomse alana Tšehhoslovakkia Vabariigi koosseisu, mis aga peagi lagunes. 15. märtsil 1939 sisenesid Saksa väed Tšehhoslovakkiasse. See jagati läänes asuvaks Böömi- ja Määrimaa Riigiprotektoraadiks ning natsimeelseks Slovakkia marionetteriigiks, mille eesotsas oli roomakatoliku kiriku preester Jozef Tiso.

Järgides Saksamaa poliitikat, püüdis Slovakkia valitsus häälestada avalikkust juutide vastu ja aidata kaasa juutide hävitamisele. Tol ajal elas Slovakkias ligikaudu 90 000 juuti.

Uus valitsus kehtestas juudivastased piirangud, millega juudid kaotasid järk-järgult oma põhiõigusi ja -vabadusi. Valitsuse esimeste määrustega loodi õigusraamistikku mõiste juut. Juutide vara võõrandati Slovakkia mittejuutidele või likvideeriti. 1941. aasta septembris vastu võetud „Juudikoodeksi“ alusel konfiskeeriti peaaegu kogu juutide vara, eemaldati nad paljudest ametitest, sunniti kandma kollast Taaveti tähte ja keelati segaabiellud.

Slovakkia ühiskonnas levitatud juudivastane propaganda mõjutas rahva suhtumist neisse repressioonidesse ja suurendas oluliselt antisemitismi. Paljud pidasid uusi juudivastaseid õigusakte õigeks.

1942. aasta oktoobriks oli enamik Slovakkia juute paigutatud Seredi, Nováky ja Vyhne töö- ja koonduslaagritesse. Hlinka kaardiväe (Slovaki Rahvapartei paramilitaarsete organisatsiooni) üksused, keda abistasid Slovakkia sandarmid ja Slovakkia sakslaste paramilitaarsete üksuse liikmed, koondasid neisse ligi 60 000 inimest. Lõpuks nõustusid võimud juutide küüditamisega ja maksid iga isiku eest Saksamaale isegi peale. 1942. aasta märtsist oktoobrini saadeti okupeeritud Poolas asuvasse koondus- ja surmalaagritesse ligikaudu 58 000 Slovaki juuti. Osa juute põgenes kinnivõtmise eest Ungarisse.

Mitmel põhjusel peatus deporteerimine 1942. aasta lõpus. Selleks ajaks oli Slovakkiasse jäänud veel 24 000 juuti, keda kaitsesid vabastustunnistused. Pärast Slovakkia ülestõusu puhkemist (29. augustil 1944) ja riigi okupeerimist Wehrmachi poolt saatsid Saksa väed surmalaagritesse ligikaudu 13 500 juuti.

Hoolimata rangetest keeldudest ja isegi meedias väljakuulutatud surmanuhtlusest aitasid mõned slovakiid tagakiusatud juute, pakkudes neile peavarju või hädaabi. Luterlik evangeelne kirik ning katoliku ja kreekakatoliku piiskopid avaldasid ka ametlikke pastoraalkirju, milles mõistsid Slovakkia võimude juudivastase poliitika hukka.

Holokausti ohvrite koguarv Slovakkias ulatus ligikaudu 70 000-ni. Tänu varjamisele suudeti päästa hinnanguliselt 10 000 Slovakkia juuti.

Zita Kurz

Noor juudi naine käis mööda küla uksele, paludes varjupaika. Ta kandis süles kuue-nädalast imikut, kes nuttis ja tõmbas endale inimeste tähelepanu. Samas tajuti ohtu, nii et inimesed keeldusid abi andmast. Mõned soovitasid, et ta võiks tütre pigem ära uputada või jätta suvalise maja ukse ette.

Seni olid Alžbeta Löwenbein ja tema abikaasa Ignác elanud Lääne-Slovakkias Trenčíni linnas. 1942. aastal õnnestus neil vabastustunnistuste abil vältida koonduslaagrisse saatmist, kuid kaks aastat hiljem kaotasid need dokumendid kehtivuse. Nad hakkasid koos vastsündinud Zitaga peavarju otsima. Keegi saatis nad perekond Reháki juurde. Mária ja Peter elasid koos kahe pojaga Kubrica külas. Algul üritasid nad ära mahutada kogu Löwenbeinide pere, kuid edutult. Lõpuks nõustasid nad väikese Zita enda hoole alla jätma. Tundes suurt südamevalu, kuid samas ka kergendust, jätsid Löwenbeinid tütre maha. Zita oli Rehákite juures kümme kuud, nad hoolitsesid tema eest hästi. Oma poegadel ei lubatud lapsest võõrastele midagi rääkida, kuid poiste sõbrad nägid teda tihti mängimas või raadiot kuulamas. „Ükskord panin ta lapsevankrisse. Jooksime sõpradega ja ta kukkus hoo pealt vankrist välja,“ meenutab Petr Rehák, kes oli tollal kuue aastane. „Kontrollisin, ega ta viga pole saanud, ega öelnud oma vanematele sõnagi...“ Pakku läinud Löwenbeinid elasid sõja üle ja tulid 1945. aasta juunis lapsele järele.

Reháki perekond pälvis aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Kuulsin lapsena lugu tüdrukust, keda tema vanemad ei saanud kasvatada ja kes anti ühele tädile. Suuremaks kasvades hakkas ta seda tädi kutsuma emmeks. Viimaks tulid tüdruku vanemad tagasi. 12-aastaselt avastasin, et see on ju minu enda lugu.

Zita Kurz, holokausti üleelanu

Joseph Jaksy

Teise maailmasõja ajal oli 40-aastane arst Joseph Jaksy Bratislava uroloogiakliiniku osakonnajuhataja. Teda hinnati kõrgelt ja ta nautis võimude usaldust. Ta oli Slovakkia Rahvapartei asutaja Andrej Hlinka ihuarst, kuid ravis ka teisi partei ja Gestapo funktsionääre. Samal ajal abistas Jaksy salaja ka režiimi poolt tagakiusatud juute.

Esimesed juudivastased repressioonid Slovakkias puudutasid kaudselt ka teda ennast. Olles abielus juudi naisega, pidi Joseph järgima natside korraldust ja temast lahutama. Ta keeldus lahutamast ja toimetas naise Budapesti, kus üüris talle korteri ja hankis valedokumentid. Peagi õnnestus naisel kolida Šveitsi.

Jaksy osales põrandaaluses tegevuses ja abistas teisigi tagakiusatud. Nii näiteks varjas Budapesti kliiniku sisehaiguste osakonna juhataja naine end üle kahe aasta tema kliinikus asuva korteri vannitoas. Ta aitas riigist lahkuda ka oma juudi tuttavatel, perekond Suranil.

Osana suuremast võrgustikust päästis ta peamiselt 1944. aastal küüditamisest umbes 25 inimest, kelle ta kirjutas operatsiooni ettekäändel patsientidena haiglasse sisse. Meestele kirjutas ta ümberlõikamise kohta välja tõendid, et seda tehti ravi eesmärgil, mitte usutunnistuse või päritolu tõttu. Jaksy ravis ka ennast varjanud juute ning abistas neid raha, toidu, ravimite ja valedokumentidega.

Tegutsesin kui arst, aga lähtusin inimlikest tunnetest.

Joseph Jaksy, õiglane maailma rahvaste seas

1948. aastal lahkus Joseph Jaksy kommunistlike repressioonide hirmus Slovakkias ja siirdus USA-sse. 1991. aastal omistati 91-aastasele Jaksyle aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“, mida kannab ligi 600 slovakkki.

Pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu sissetungi Poolasse 1939. aasta septembris jagati riik kahe okupatsioonivõimu vahel. Idaosa liideti Nõukogude Liiduga, lääneosa Saksa Riigiga, keskosas moodustati Saksa tsiviilvõimudele alluv kindralkubermang.

Enne sõda elas Poolas ligi 3,5 miljonit juuti. Esimesed juutide vastu suunatud aktsioonid algasid kindralkubermangus juba 1939. aasta sügisel. Edasiste okupatsioonivõimu korraldustega konfiskeeriti juutide vara, piirati nende liikumisvabadust ja kehtestati sunnitöö. Juudid olid kohustatud kandma Taaveti tähte ja kolima getodesse.

1941. aasta suvel, pärast Saksamaa sissetungi Nõukogude Liitu ja sõjajärgsete Ida-Poola alade okupeerimist alustasid operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*) tsiviilelanikkonna, peamiselt juutide massilist hukkamist. Operatiivgruppide komandörid ässitasid juutide pogrommides osalema ka kohalikke poolakaid ja ukrainlasi, näiteks Jedwabnes ja Lvivis.

1942. aasta märtsis alustasid natsid operatsiooni Reinhardt, et hävitada kõik kindralkubermangus ja Białystoki ringkonnas elavad juudid. Nad veeti loomavagunites Belzeci, Sobibori ja Treblinka surmalaagritesse, kus enamik neist saadeti kohe gaasikambritesse surema. Kui ellujäänud juudid said kuulda äraviidud juutide saatusest, puhkesid mõnes getos ülestõusud, tuntuim neist 1943. aastal Varssavis.

Ellujäämiseks pidid juudid end varjama. Nad otsisid varjupaika väljaspool getosid, n-ö aaria poolel. Poolakad, kes nägid holokausti pealt, kuid kes kannatasid ka ise Saksa terrori all, suhtusid juutide süstemaatilisse hukkamisse erinevalt. Enamik jäi passiivseks, mõned aga tegid sakslastega koostööd, andes juutidest teada või šantažeerides neid rahalise kasu saamiseks. Teised püüdsid neid siiski päästa. Oktoobris 1941 kehtestati kindralkubermangus juutide abistamise eest surmanuhtlus. Dokumenteeritud on umbes 450 abistaja hukkamine.

Sellest hoolimata leidis abistajaid, kes varjasid näiteks juute oma kodus. Nende motiivid ei olnud alati altruistlikud. Organiseeritud abi pakkus Poola põrandaaluse eksiilvalitsuse asutatud juutide abistamise nõukogu ehk Żegota, mida kaasrahastasid juutide välisorganisatsioonid. See oli ainus sedalaadi organisatsioon Euroopas. Abi osutasid ka mõned katoliku kiriku vaimulikud ja ordu.

Holokaustis hukkus enam kui kolm miljonit Poola juuti. Eluga pääses vaid 60 000 – 80 000, neist umbes 30 000 tänu enese varjamisele.

Elżbieta Ficowska

Henia Koppel sünnitas Varssavi getos tütre. Kuigi polnud kindel, kas laps jääb ellu, kasutas ta tema päästmiseks oma põrandaaluseid sidemeid. Kuuekuune beebi pandi unerohu abil magama ja viidi puukastis telliskivide vahele peidetuna getost välja, aaria poolele. Kastis oli ka hõbelusikas, millele oli graveeritud tüdruku nimi ja sünniaeg: „Elżunia, 5 I 1942“.

Elżunia ema Henia Koppel suri Poniatowa töölaagris 1943. aasta novembris, isa Jossel lasti maha Varssavi geto likvideerimise ajal.

Lapse aitas getost välja toimetada 56-aastane ämmaemand ja põrandaaluse liikumise liige Stanistawa Bussold, kes aitas juute getost päästa ja andis pakkuläinud juudi naistele sünnitusabi. Tema korterit kasutati juudi laste ajutise varjupaigana.

Ma pole näinud ühtegi oma ema ega isa fotot. Mitte ühtegi. Kõik läks getos kaduma. Minu sünnitunnistuseks on väike hõbelusikas.

Elżbieta Ficowska, holokausti üleelanu

Ehkki algselt polnud see plaanis, jäi Elżunia (väike Elżbieta) Stanistawa hoole alla. Aega ja olusid arvestades oli tema lapsepõlv ebatavaliselt turvaline, kaugel holokausti tegelikkusest. Sõja ajal varjati teda sakslaste, pärast sõda jällegi juudi organisatsioonide eest, kes otsisid ellujäänud juudi lapsi. Ta sai oma juudi päritolust teada alles 17-aastaselt.

Stanistawa Bussoldile omistati aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Perekond Gawrychid

Isa rääkis meile, et Varssavis on seintel plakatid, millel ähvardatakse juutide abistamise eest surmanuhtlusega. Ja korraga kuulsime laske – see oli Gestapo. Nad lasid Teresa õues maha, viisid isa minema ja tapsid ka tema. Maja oli leekides. Meid oli üles andnud üks külas elanud naine.

Jadwiga Gawrych, õiglane maailma rahvaste seas

Aleksandra ja Jan Gawrych elasid koos lastega ühes Masoovia külas metsavahimajas. Inimesed, ka ümberkaudsetes metsades varjunud juudid tulid tihti neilt vett ja süüa küsima. Ühel päeval ilmus nende ukse taha Varssavi getost põgenenud viuldaja Abram Stomka, kes teenis elatist juuksurina. Ta märkas Gawrychide majas viiulit ja hakkas seda mängima. Aleksandra palus tal jääda kauemaks ja õpetada viiulimängu ka oma lastele. Seda Abram ka tegi. Kui keegi tuli, peitis ta ennast pööningule.

Gawrychide juures varjas end ka nende sõjaeelsete sõprade tütar Fryda Szpinger.

Aeg-ajalt käisid seal veel Tirca (Teresa) Zylberberg ja tema abikaasa Chaskiel Papier, kes varjasid end põllul küünis.

18. märtsi õhtul 1943 piirasid Gestapo ja erariides politseinikud maja ümber. Fryda, Abram, Tirca ja tema abikaasa pistsid kohe põgenema, kuid rase Tirca tuli korraks tagasi oma kuue järele. Ta lasti õues maha. Jan Gawrych viidi minema ja tapeti samuti. Nende maja rüüstati ja põletati maha. Viil võeti kaasa. Hiljem kuulis Aleksandra, et nende naabrinaine oli nad sakslastele üles andnud.

Jan ja Aleksandra Gawrych ning nende tütar Jadwiga kuuluvad enam kui 6700 poolaka hulka, kellele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Saksa armee hõivas Taani 9. aprillil 1940.

Kuna natsid pidasid taanlasi aarialasteks, oli Saksa okupatsioon Taanis suhteliselt leebe. Kuningas Christian X jäi võimule ning Taani valitsusele jäeti siseasjades autonoomia, sealhulgas kontroll politsei ja kohtusüsteemi üle. Siiski kehtestati tsensuur, arreteeriti kommunistliku partei liikmeid ja Taani laevastik anti täielikult Saksamaa teenistusse. Selline „koostööpoliitika“ kestis 1943. aastani.

Taani juudikogukond oli väga väike. Enamik 7800 juudist olid assimileerunud. Okupatsiooni ajal ei sunnitud neid kandma juudi rahvusele viitavaid tunnuseid ja neid ei eraldatud muust ühiskonnast. Nende kui Taani kodanike õigusi kaitsesid riigiasutused. Kvalifitseeritud töökohad jäid juutidele siiski kättesaamatuks ja nende ettevõtetele kehtestati teatud piirangud.

1943. aasta suvel alustas Taani vastupanuliikumine vastuseks okupatsioonivõimude karmistuvale poliitikale üldstreiki. Saksa Riigi täievoliline esindaja Taanis, Werner Best nõudis sabotööride karistamist. Taani valitsus keeldus, misjärel sakslased saatsid valitsuse laiali, võtsid riigi täielikult oma kontrolli alla ja alustasid peagi juutide väljasaatmist.

1943. aasta septembri alguses rüüstasid natsid Kopenhaageni sünagoogi ja juudi kogukonna hoonet.

Dokumendid konfiskeeriti ja 2. oktoobrile, mis langes kokku juutide uusaasta rosh hashanah'iga, kavandati massilised arreteerimised, sest eeldati, et juudid kogunevad sel päeval oma kodudesse.

Kuuldused eelseisvatest arreteerimistest jõudsid siiski juudi kogukonna juhtideni. Üks info lekitajatest, Saksa diplomaat George Duckwitz pidas Rootsi valitsusega läbirääkimisi Taani juutide vastuvõtmise üle. Selle tulemusel avati neile Rootsi piirid.

Sellest alates hakkasid juudid taanlaste abil end varjama ja pakku minema.

Juutide arreteerimine algas 2. oktoobril. Saksa politseid abistas ka hulk Taani vabatahtlikke. Sakslastel õnnestus arreteerida vaid umbes 500 juuti, kellest enamik küüditati Theresienstadt'i getosse.

Nii Taani vastupanuliikujad kui tavakodanikud aitasid juute oma paatidega Rootsi turvalisse varjupaika viia. Kulud kanti peamiselt pagulaste endi või põrandaaluse liikumise kogutud rahaga.

1943. aasta oktoobri lõpuks oli Rootsi jõudnud 7200 juuti ja 700 mittejuuti.

Perekond Paikinid

1943. aasta septembris, kui levis kuuldus juutide väljasaatmisest Taanist, palus Abbe Isak Paikin oma sõbral Robert Petersenil (Bobil) end ja oma perekonda aidata. Omamata mingitki sidet Taani vastupanuliikumisega, asus Bob viivitamatult nende päästmist korraldama. Ta leidis Køge linnast kaks kalurit, kes lubasid muretseda paadi ja toimetada juudid Rootsi. Vahetult enne põgenemist peitsid Paikinid end ühe vastutuleliku kelneri abil kohvikusse.

Pimeduse saabudes ilmusid kalurid välja ja ütlesid Bobile, et paadi omanik on meelt muutnud. Bob andis neile raha, et nad joodaksid omaniku purju ja varastaks temalt võtmed. Plaan õnnestus ja Paikinite pere 14 liiget jõudsid Rootsi, nende seas ka toona kaheksa-aastane Abbe Isaki poeg Henning.

Bob aitas Rootsi põgeneda ka paljudel teistel, peamiselt Paikinite sugulastel ja sõpradel. Ta on pälvitud aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Meil vedas hullupööra, et mu isal oli temasugune sõber. Lisaks sõprussidemetele ajendasid Bobi tegutsema ka sügavad usulised ja humanitaarsed veendumused.

Henning Paikin, holokausti üleelanu

Perekond Thomsenid

Thomsenite võõrastemaja Snekkersteni kalurikülas jäi 1943. aasta sügisel juutide põgenemistee keskmesse. Juute üle vedanud kalurid kohtusid võõrastemajas, kus ülevedu ootasid juba ka uued põgenikud. Võõrastemaja omanikud Henry Christian Thomsen ja tema naine Ellen Margrethe olid Taani vastupanuliikumise aktiivsed liikmed ning vastutasid päästeteekonna logistika eest. Päästemissioonidest võttis osa ka nende 13-aastane poeg Franz Eling.

Ehkki abistamises osales palju Snekkersteni elanikke, leidis ka neid, kes olid sellele vastu. Üks neist teavitas põgenikest Elsinore politseijaoskonda. Kohale saabunud politseinikud võtsid grupi paadi poole liikuvaid juute kinni, kuid kui olid ülesandja nägemisulatuses välja jõudnud, lasid nad siiski vabaks.

Gestapo kahtlustas Henry Thomsenit vastupanuliikumisse kuulumises. Ta võeti kinni ja kuulati üle, kuid asitõendeid ei leitud. 1944. aasta augustis arreteeriti ta teist korda ja saadeti Neuengamme koonduslaagrisse, kus ta suri.

Saime põrandaaluse liikumise allikatest teada, millal sakslaste patrullid liiguvad, ja pidime selleks ajaks sadamasse jääma. Niipea, kui saime kinnitust, et õhk on puhas, võisime merele minna. Tegime seda kaks-kolm korda nädalas. Meie paati tulistati ühe korra.

Franz Eling Thomsen, Henry Christiani ja Ellen Margrethe poeg

Henry ja Ellen Thomsen abistasid sadu inimesi. Nad kuuluvad väheste taanlaste hulka, kellele on personaalselt omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“. Taani vastupanuliikumine pidas juutide abistamist kollektiivseks jõupingutuseks ja palus Yad Vashemil liikumises osalenuid personaalselt mitte tunnustada.

H

Saksamaa sissetung Hollandisse lõppes riigi alistumisega 18. mail 1940. Okupatsioonivõimu kohapealse esindajana määrati riigikomissariiks Arthur Seyss-Inquart, kes kehtestas kontrolli Hollandi avaliku teenistuse üle. Sel ajal elas Hollandis umbes 140 000 juuti.

O

Peagi kehtestati rassistlikud seadused, millega hakati piirama juutide õigusi. Töötamine avalikus teenistuses ja tegutsemine vabadel kutsealadel keelati, samuti keelati nende äritegevus. Lisaks piirati juutide liikumisvabadust ja kehtestati nende vara konfiskeerimist lubavad õigusaktid.

L

Avalik arvamus repressioone esialgu ei toetanud. Pärast seda, kui sakslased 1941. aasta veebruaris sadakond Hollandi juuti koonduslaagritesse küüditasid, puhkes üldstreik. Streik ebaõnnestus ja tsiviilelanikkonna vastu suunatud repressioonid ägenesid. Sakslased asusid juute ülejäänud ühiskonnast eraldama ja neist 15 000 paigutati töölaagritesse. Lisaks anti juutidele käsk koguneda Amsterdamis, kust kodakondsuseta või mitte-Hollandi kodakondsusega juudid viidi edasi Westerborki transiitlaagrisse. Provintsisides elavad juudid koondati Vughti laagrisse.

L

Uued määrused nägid ette juutide dokumentide tähistamist J-tähega ning alates 1942. aasta maist pidid kõik juudid kandma Taaveti tähte. Protestiks nende määruste vastu kinnitasid paljud Hollandi kodanikud oma rõivastele kollased lilled, samal ajal ilmusid Rotterdami plakatid, millel kutsuti üles avalikult väljendama solidaarsust juutidega.

A

Esimesed surmalaagritesse määratud juudid deporteeriti Hollandist 1942. aasta juuni keskel. See kutsus esile Hollandi piiskoppide protesti. Hoolimata protestidest õnnestus sakslastel sama aasta septembriks Hollandi kollaborantide abiga küüditada riigist üle 100 000 juudi, kellest üle poole saadeti Auschwitzis koonduslaagrisse.

N

Põrandaalused Hollandi organisatsioonid, vaimulikud ja ka tavakodanikud püüdsid juutidele abi pakkuda. Okupatsioonivõimud vastasid sellele repressioonidega, millega kaasnesid arreteerimised, vanglakaristused ja abistajate saatmine koonduslaagrisse.

D

Individuaalsete ja kollektiivsete jõupingutuste tulemusel pääses holokaustist eluga ligikaudu 35 000 Hollandi juuti. Võrreldes naaberriikidega oli hukkunute arv siiski suur. Selle põhjuseks võisid olla riigi geograafilised olud, mis raskendasid põgenemist, sakslaste halastamatus juutide jälitamisel ning asjaolu, et mõned Hollandi politsei ja valitsuse liikmed, samuti osa tsiviilisikuid tegid natsidega koostööd.

Claus Victor Bock

Niikaua, kuni me kirjutame luuletusi, ei juhtu meiega midagi.

Claus Victor Bock, holokausti üleelanu

Claus Victor Bock oli üks juudi kooliõpilastest, kes varjas ennast Hollandi maalikunstniku Gisèle d'Ailly van Waterschoot van der Gracht Amsterdami kodus. Siin tegeleti põhiliselt kunsti, luule ja kultuuriga, mis aitas hirmu ja alalise ohu olukorras säilitada tervet mõistust.

1912. aastal sündinud kunstnik Gisèle oli oma karjääris tegemas just esimesi edusamme, kui Natsi-Saksamaa okupeeris Hollandi. Ta ei kuulunud Kultuurikotta (*Kulturkammer*) ega saanud seetõttu ametlikult kunstnikuna tegutseda.

Kuuldes kavandatavatest juutide haarangutest, pakkus Gisèle kohe oma korterit pelgupaigaks eksiilis viibivale saksa luuletajale Wolfgang Frommelile ja tema juudi sõpradele. „Ma ei võinud vaadata, kuidas neid lapsi tapetakse nagu kanu,“ ütles ta aastaid hiljem. Alates 1942. aastast õnnestus tal kunstnikest sõprade (nt Max Beckmanni ning Eep ja Adriaan Holsti) abil ning salaja tegutsedes toetada varjunime Castrum Peregrini kandvat põrandaalust rühmitust.

Pärast sõda asutas Gisèle tänaseni tegutseva samanimelise kultuurikeskuse ja kirjastuse, mis asus samas hoones, kus ta juute varjanud oli. Gisèlele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Perekond Bogaardid

Johannes Bogaard kasvas üles usklikus kalvinistide perekonnas Põhja-Hollandis Nieuw Vennepi külas. Sügavad usulised veendumused ajendasid teda ka aitama Saksa okupatsiooni ajal tagakiusatud juute.

Johannes varjas oma pere toel juute Bogaardite talus ja käis aeg-ajalt Amsterdamis uute põgenike järel. Ta aitas kohalikus kogukonnas leida varjupaiku, valedokumente, raha ja toitu ning osutas abi ka Hollandi vastupanuliikujatele.

1942. aasta lõpupoole korraldasid sakslased talule haarangu ja 11 juuti võeti kinni.

Johannese isa saadeti kümneks nädalaks vangi. Sellest hoolimata jätkasid Bogaardid juutide abistamist.

1943. aasta sügisel tulid sakslased uuesti ning neil õnnestus kinni võtta 34 juuti. See haarang oli kättemaks hollandlasest SS-lase tapmise eest, mille oli toime pannud üks talus viibiv põgenik. Paljud pääsesid haarangust siiski eluga, mõned olid pugenud heinakuhjadesse. Johannese isa koos venna ja õega viidi siiski ära. Varsti pärast seda anti Johannese naine Klaasje üles ja arreteeriti. Johannes ise oli aga pakku läinud ja jätkas juutide toetamist.

Aastatel 1941–1943 varjas Bogaardi talus ja selle ümbruses ennast ligikaudu 200 inimest. Johannes Bogaard ja tema vennad kuuluvad enam kui 5500 hollandlase hulka, kellele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Kui oleks olnud rohkem kaasmaalasi, kes nägid oma silmaga seda, mida mina olin näinud juutidega tehtavat, oleks nad kindlasti teinud nende aitamiseks rohkem.

Johannes Bogaard, õiglane maailma rahvaste seas

PRANTSUSMAA

Pärast Saksamaa sissetungi Prantsusmaale 1940. aasta juunis jagati riik kaheks: põhjaosa allutati otsesele Saksa võimule ja lõunaosa kollaboratsioonistliku nn Vichy valitsuse jurisdiktsiooni alla.

Põhjapoolses osas elas ligikaudu 350 000 juuti, mõned neist olid pagulased teistest riikidest. Repressioonide kartuses siirdusid paljud juudid Lõuna-Prantsusmaale, kust loodeti leida turvalisem asupaik. Paljud juudid ka küüditati lõunasse Saksa Riigiga liidetud Prantsuse aladelt. Järgnevate sõjakuude jooksul leidsid tuhanded juudid varjupaiga Kagu-Prantsusmaa nurgakeses, mis oli alates 1940. aastast Itaalia okupatsiooni all, kuna Itaalia võimud keeldusid juudivastaseid seadusi rakendamast.

1940. aastast kehtestati mõlemas Prantsusmaa osas majandusküsimusi reguleerivad seadused, tööhõive ja ühiskondliku tegevuse piirangud ning rassiline segregatsioon.

1940. aasta oktoobris ja 1941. aasta juunis andis Vichy valitsus välja juutide vastu suunatud õigusaktid (statut des Juifs), mis kehtisid nii Prantsusmaa mõlemas osas kui ka ülemereterritooriumidel. Nendes sätestati juudi päritolu määramise kriteeriumid ning keelati juutide töötamine avalikus teenistuses ja kultuurivaldkonnas. 1942. aasta mai lõpust alates kästi okupeeritud Prantsusmaa juutidel kanda Taaveti tähte. Selle häbimärgistamise vastu protesteerisid paljud mittejuutidest Prantsuse kodanikud, kes kinnitasid need märgid oma riiete külge.

1941. aastal algas okupeeritud Prantsusmaal kohalike politsei- ja raudteevõimude osavõtul juutide massiline küüditamine. Juudid saadeti esmalt Prantsusmaal asuvasse, nt Drancy ja Pithiviers' interneerimislaagritesse, kust nad viidi edasi Auschwitzi.

16.–17. juulil 1942 korraldasid sakslased Prantsusmaal suurima juutide inimjahi, nn Vel d'Hivi haarangu.

Prantsuse politsei abiga arretereeriti Pariisis umbes 13 000 juuti, kes interneeriti transiitlaagritesse ja saadeti seejärel Auschwitzi.

1942. aasta lõpus langes Saksa okupatsiooni alla ka Lõuna-Prantsusmaa. Tuhanded juudid, keda hoiti Prantsuse politsei kontrolli all sealsetes interneerimislaagrites, küüditati ida poole. 1944. aasta augustiks oli koondus- või surmalaagritesse saadatud umbes 75 000 juuti.

Hoolimata kaasnevatest karistustest, mis ulatusid suhteliselt kergetest trahvidest kuni koonduslaagrisse saatmiseni, otsustas osa Prantsuse kodanikke juutide päästmisel siiski aktiivselt kaasa lüüa.

Holokaustist pääses eluga üle 200 000 Prantsuse juudi. Mõned omal jõul, teised tsiviilisikute, põrandaaluste juutide ja mittejuudi organisatsioonide ning kiriku abil.

Elisabeth Drillich

13-aastane Elisabeth Drillich põgenes 1940. aasta mais koos vanematega Belgiast. Nad leidsid varjupaiga Valence'i lähedal, pikaajaliste protestantlike traditsioonidega piirkonnas. Nad pääsesid tänu neid abistanud pastoritele Roland Tartier'le Saint-Laurent-du-Pape'ist (Ardèche) ja Marcel Jeannet'le Mazet-Saint-Voy'st (Haute-Loire). Valedokumentidega varustatud Drillichid elasid Chambon-sur-Lignon' platool mitmes Haute-Loire'i piirkonna külas ja noor Elisabeth sai koolis käia.

Platool, kus valitses sajandipikkune külalislahkuse traditsioon välismaalaste vastuvõtmisel, sai igast külast juudi perekondade varjupaik. Kõige aktiivsemad juutide päästmise korraldajad olid pastor André Trocmé ja tema abikaasa Magda. Magda võttis enda kanda kasuperede leidmise ja ärgitas internaatkoole avama oma ukсед. „Üksmeel oli üldine,“ ütles ta. Kui pastor 1943. aasta veebruaris arreteeriti ja seejärel vabastati, ühines ta vastupanuliikumisega, kuid juudid olid endiselt kindlas kohas.

Arvatakse, et aastatel 1940–1944 käis Chambon-sur-Lignon' platoolt läbi 2500 juuti. Päästeoperatsioonide erakordne maht ja päästjate arv töid kogukonnale tervel Prantsusmaal ainulaadse aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Olime imeliste inimeste seas. Mu ema ütles sellele mehele, et oleme juudid, ja tead, mida ta tegi? Ta alandas üüri!

Elisabeth Drillich, holokausti üleelanu

Lucienne Clément de l'Épine

Lihne kolmekümnendates aastates õmbleja ja kaheksa-aastase poisi ema Lucienne Clément de l'Épine oli juutide saatuse pärast kurb. 1942. aastal poetas ta ühe juudi naabri palvel paki Compiègne'i laagrisse, kus interneeriti Poola juute. Laagris avanenud vaatepilt oli šokeeriv. Ta võttis ühendust juudi naiste põrandaaluse organisatsiooniga WIZO ja hakkas juudi lapsi päästma küüditamisest ja hukkamisest. *Madame Clément*, nagu teda kutsuti, toimetas lapsed Pariisist lääne pool asuva Sarthe'i departemangu taludesse. Kahe aasta jooksul päästis ta üle 150 lapse. Ta reisis paljudega neist kaasa ja värbas medõdesid, kellele maksis abi eest tasu. Lapsi vastu võtavad pered ei teadnud nende juudi-identiteedist enamasti midagi. Veendumaks, et varjatavate laste eest ikka korralikult hoolitsetakse, käis madame Clément neid külades vaatamas.

Sakslased võtsid ta kaks korda kinni ja kuulasid üle, kuid tal õnnestus neid veenda, et ta on eratunde andev õpetaja. Ta pidas põhjalikku õpetajapäevikut ja külastatavate laste nimekirja. Pärast sõda tema missioon jätkus, ta kogus lapsed kokku ja toimetas nad WIZO-sse tagasi.

Lucienne Clément de l'Épine on üks ligi 4000 prantslasest, kes on pälvinud aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

„Milline ebaõiglus!“ Madame Clément rääkis oma pojale ikka ja jälle juutide saatusest.

Lucienne Clément de l'Épine, õiglane maailma rahvaste seas

R U M E E N I A

Pärast Teise maailmasõja puhkemist kuulutas Rumeenia ennast neutraalseks. Nõukogude Liidu, Ungari ja Bulgaaria revisionistlike nõudmiste tõttu kaotas Rumeenia 1940. aasta sügiseks kolmandiku oma territooriumist. Varsti pärast teist Viini kokkulepet (Saksamaa ja Itaalia vahel) oli kuningas Carol II sunnitud troonist loobuma, tema järglaseks sai poeg Mihai. Seejärel moodustati koalitsioonivalitsus kindral Ion Antonescu ja fašistliku partei Raudkaart juhtimisel. Uus režiim oli Natsi-Saksamaa liitlane.

Sõjaeelses Rumeenias elas üle 750 000 juudi. Juudivastast poliitikat olid kohalikud võimud hakanud rakendama juba enne teljeriikidega ühinemist. Esimesed Rumeenia juutide massilised peksmised ja pogrommid toimusid kohalike elanike initsiatiivil juba 1940. aasta suvel, kui osa maa-alasid oli Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollil alusel loovutatud NSV Liidule. Juute süüdistati koostöös Nõukogude võimuga. Samal aastal rakendas fašistlik režiim teisigi juudivastaseid meetmeid. Juudid langesid väärkohtlemise, rüüstamise ja piinamise ohvriks.

1941. aasta jaanuaris tõstis Raudkaart oma poliitilise partneri vastu mässu, korraldas riigipöörde ja algatas Bukarestis verise pogrommi, mille käigus mõrvati üle 120 juudi. Antonescu surus riigipöörde mõne päevaga maha ja sundis Raudkaardi valitsusest lahkuma. Osa mässus osalenuist arreteriti ja mõisteti süüdi.

Rumeenia osales 1941. aasta juunis alanud Saksamaa sissetungis Nõukogude Liitu, taasannekteeris varem NSV Liidu okupeeritud Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina alad ning hõivas Transnistria. Juuni lõpus korraldasid Rumeenia võimud laši linnas pogrommi, et karistada juute taaskord koostöö eest Nõukogude võimuga. Pogrommi käigus tapeti 13 000 inimest.

1941. aasta lõpuks olid Rumeenia armee ja sandarmeeria koostöös Saksa operatiivgrupi (*Einsatzgruppe D*) ja kohalike elanikega tapnud kuni 60 000 Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina juuti. 1941. aasta suvel ellu jäänud juudid küüditati Transnistria getodesse ja laagritesse, kus tapmiste, sunnitöö, ilmastikutingimuste, nälja ja haiguste tagajärjel hukkus umbes 120 000 küüditatud. Antonescu otsesel korraldusel küüditati Transnistriasse ka üle 25 000 roma.

Kuigi 1943. aasta keskel kavatseti Rumeenia juudid küüditada okupeeritud Poolas asunud surmalaagritesse, muutis Antonescu ühtäkki meelt ja plaan jäi katki. Arvestades sõja ebaselget kulgu, olid Antonescu otsuse taga poliitilised ja majanduslikud kaalutlused.

Juudivastase poliitika vastu avaldas meelt käputäis haritlasi, Rumeenia õigeusu kiriku liikmeid, Rumeenia kuningakoja esindajaid ja diplomaate. Ehkki see oli karistatav, osales juutide päästmisel teadaolevalt ka tavalisi inimesi.

Aastatel 1941–1944 mõrvasid Rumeenia võimud Saksa vägede ja SS-üksuste abiga oma kontrolli all olevatel aladel 280 000 – 380 000 Rumeenia ja Ukraina juuti. Holokaustist pääses eluga umbes 375 000 Rumeenia juuti.

Magdalena Stroe

Te ei saa paluda kelleltki isikutunnistust ainult selleks, et ise pääseda ja teised hukatusse saata. Te ei saa seda paluda, kuid võite ennast selleks välja pakkuda. Mina pakkusingi. Andsin talle oma dokumendid.

Magdalena Stroe, Õiglane maailma rahvaste seas

Kui Magdalena Stroe oli 15-aastane, läks tema Transilvaanias asuv Cluj-Napoca kodulinn Ungari võimu alla. Magda uute klassikaaslaste seas oli juuditüdruk Hanna Hamburg. Kaks aastat hiljem, 1942. aastal läks Hanna juudi kooli, kuid tüdrukutevaheline sõprus kestis edasi. 1944. aasta kevadel, varsti pärast Saksamaa tungimist Ungarisse algas sealsete juutide küüditamine. Cluj-Napoca juudiperekondadel tuli ümber asuda Kolozsvári getosse. Kaasa lubati võtta vaid kõige hädavajalikum. Magda nägi seda kõike pealt. „Kurb oli vaadata, kuidas nad pidid oma kodudest lahkuma, käe otsas vaid mõni üksik kohver,“ meenutas ta pärast sõda. Hanna läks Magda juurde, et temaga hüvasti jätta. Ta ütles, et ainus viis väljasaatmisest pääseda on hankida aaria paberid, mis võimaldaks tal Ungarisse ema juurde minna. Kuigi sõbranna ei palunud otseselt Magda dokumente, andis Magda Hannale siiski oma sünni- ja ristimistunnistuse. Hanna pääses turvaliselt minema.

Magda elas dokumentideta mitu kuud, kuni saabusid Nõukogude väed. Kodust lahkumine ei tulnud nüüd kõne allagi, kuna ilma dokumentideta tänaval liikumisega kaasnes surmaoht. Ainsa dokumendina kandis ta kodust eemal olles endaga kaasas keskkooli lõputunnistust. Sellegipoolest tulid tal ainuüksi mundris mehe nägemisest alati hirmujudinad peale.

Mõlemad tüdrukud elasid sõja üle. Hanna läks paariks nädalaks Cluj-Napocasse tagasi ja kolis siis Budapesti.

Magda Stroe kuulub enam kui 60 rumeenlase hulka, kellele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Andrei Călărașu

Kui Andrei Călărașu oli 19-aastane, korraldasid kohalikud võimud marssal Ion Antonescu otsesel käsul Iași linnas, kus ta oli seni kasvanud, koolis käinud ja tavalist teismeliseelu elanud, juutide kallal jõhkra veresauna. Pogromm algas 28. juunil 1941. Rumeenia sõdurite, politseinike ja kohalike rahvajõukude käe läbi tapeti tänavatel tuhandeid inimesi. Järgnevatel päevadel laaditi veelgi suurem hulk juute rongidele, mis pidid nad toimetama internee-rimislaagritesse.

„Juudid välja!“ kuulsid Andrei (keda toona hüüti Bernhardiks), tema isa Zalman Grupper ja vend Paul hõikeid. Nad lahkusid kodust ja politsei toimetas nad kohe jaoskonda. Tee peal nägid nad kõnniteedel lebavaid surnukehi. Öö saabudes suleti kolm meest koos enam kui saja saatusekaaslasega vagunisse. Puupüsti täis rong liikus sihitult ringi terve nädala. Vagunitesse pressitud inimestel polnud liikumisruumi, toitu ega vett. „Jõin oma isa ja venna uriini ja nemad jõid minu oma.“ Hukkus palju inimesi, sealhulgas ka Andrei pere.

Romani linnas tegi rong peatuse. Kuuldes löksu suletud inimeste kohutavaid oigeid, käskis kohaliku Punase Risti juht Viorica Agarici, kes pakkus seal sõduritele kehakinnitust, jaama valvuritel avada vagunite ukсед ja lasta inimesed värske õhu kätte. Vagunitest kukkus välja surnukehi ja hinge vaakuvaid inimesi. Üks neist oli Andrei. Viorica Agarici käskis surnukehad ära viia ning andis ellujäänutele enne kohutava teekonna jätkumist süüa ja vett. Tänu tema abile jäid paljud inimesed ellu. Paraku ei kiitnud seda heaks Rumeenia võimud – ta sai kohalikust Punasest Ristist kohe sule sappa.

Andrei viidi sunnitöölaagrisse, kus ta viibis kolm aastat. Pärast sõda sai temast edukas teatri- ja filmilavastaja.

Viorica Agarici aga pälvis aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Tegin inimeste rõõmuks, nende naerma ajamiseks palju pulli. Sisimas aga olen väga kurb. Väga kurb.

Andrei Călărașu, Holokausti üleelanu

H O R V A A T I A

6. aprillil 1941 ründasid Natsi-Saksamaa ja tema liitlased Jugoslaavia Kuningriiki. Osa riigist jagati Saksamaa, Ungari, Itaalia ja Bulgaaria vahel. Ülejäänud territooriumist moodustati kaks marionetlikku teljeriiki – Serbia ja Iseseisev Horvaatia Riik (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) eesotsas Ante Pavelićiga. Võim oli Horvaatia fašistliku liikumise Ustaša käes, mis tegi koostööd sakslastega.

1942. aasta oktoobriks võttis NDH vastu hulga vähemuste-, peamiselt juutidevastaseid seadusi. Sel ajal kuulus kohalikku juudi kogukonda umbes 40 000 inimest. 30. aprillil 1941 jõustus kolm juudivastast seadust: rassilise identiteedi, aaria vere puhtuse säilitamise ja horvaadi rahva au kaitsmise seadus. Juudid olid sunnitud kandma Taaveti tähte, nende liikumisvabadust piirati ja vara konfiskeeriti. Osa juute, näiteks neid, kes olid segaabielus, koheldi aga leebemalt.

„NDH-s pole kohta juutidele“ oli loosung, millega kaasnesid nii juutide vastu suunatud füüsilised rünnakud kui nende vara rüüstamine ja hävitamine. Neis peamiselt Ustaša algatatud kuritegudes osales ka tavalisi horvaate. Ent oli ka neid, kes üritasid juute jõudumööda aidata ja pakkusid neile varjupaika. Neid püüdeid saatis karistuste, nt koonduslaagrisse saatmise oht.

Okupatsiooni alguses põgenes osa juudi kogukonnast omal jõul või horvaatide abiga Itaalia annekteeritud Jugoslaavia aladele. Seal elasid juudid suhteliselt turvaliselt kuni 1943. aasta septembrini (st Itaalia kapituleerumiseni).

1941. aasta juuni alguses rajati NDH-s kommunistidele, poliitvangidele, serblastele, romadele ja juutidele koonduslaagrid. Üks neist oli Jasenovac-Stara Gradiška, Horvaatia suurim laagrikompleks. 1941. aasta lõpuks oli kohalikesse koonduslaagritesse saadetud pool NDH juudi elanikkonnast.

1942. aasta augustis alustasid sakslased umbes 5000 juudi küüditamist Natsi-Saksamaa hävituslaagritesse, peamiselt Auschwitzi. 1943. aasta maikuu järgnes teine küüditamislaine.

Seejärel jäid Horvaatiasse alles vaid n-ö teenelistest aarialastest juudid, st segaabielust sündinud isikud ja mittejuutidega abielus olevad pooljuudid. Väiksem hulk oli endiselt peidus. Hinnanguliselt pääses sõjast eluga umbes 7000–9000 Horvaatia juuti.

Dina Büchler

1942. aasta alguses toimetati Zagrebi juudi kogukonnakeskusesse pakk. Selles oli pooleteiseaastane tüdruk, kaelas kaart nime, sünniaja ja palvega toimetada tüdruk kogukonna töötaja Blanka Sitzer Fürsti juurde. Väike tüdruk Dina Büchler oli Loborgradi laagris viibiva Blanka nõbu tütar.

Täielikult vastupanuliikumisele pühendunud Blankal ei jätkunud aega lapse eest hoolitsemiseks. Esialgul andis ta Dina edasi ühele naisele, kuid too ei suutnud tüdruku eest piisavalt hästi hoolt kanda. Lõpuks otsustas ta paluda kunagise kooliõe Djina Beritići abi. Kui Djina tüdruku vaatama tuli, leidis ta eest alatoidetud ja räpase lapse. Ta viis lapse oma Zagrebi äärelinna koju ja hoolitses Dina eest koos oma poja Tihomiliga.

**Olin juut, mistõttu elasin
otseku koduarestis.
Ma ei käinud väljas,
ma ei kohtunud teiste
lastega, mitte kellegagi.
Tänaval kõndides hoidsin
Djinal alati käest kinni.
Nii käis see peaaegu
kolm aastat.**

Dina Kahn, snd Büchler, holokausti üleelanu

Kuigi tüdruku hoiti võõrastest eemal ja väljas eriti ei käidud, hakkasid naabrid juudi lapsest kuulujutte levitama ning ähvardasid Djina ja Tihomili üles anda. Turvalisuse tagamiseks Dina ristiti ja ta elas kuni sõja lõpuni valedokumentidega. Siis võttis Blanka Sitzer Fürst ta tagasi ja viis Iisraeli.

Djina ja Tihomili pälvisid aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Vennad Dolinarid

Armastatud ja auhindu võitnud lauatennisist Žarko Dolinar elas Zagrebis ja töötas Maccabi spordiklubis lauatennisetreenerina. 1941. aastal, kui Ustaša võimu haaras, kasutas Žarko oma positsiooni juutide abistamiseks. Tuntud spordimehena kutsuti teda nii ametlikele üritustele kui ka kõrgete ametnike kabinetidesse. Sealt varastas ta tühje isikutunnistuste blankette ja pitsateid, mille abil valmistas koos venna Borisiga oma juudi sõpradele valedokumente.

Žarko abistas muuhulgas ka Geršon Apfelit, oma kunagist praktikanti Maccabi klubist, kes pidi tema teada saadetama koonduslaagrisse. Ta varjas Geršonit enda kodus, andis talle vajalikud dokumendid reisimiseks Ungari kontrolli all olevasse Horvaatia ossa (kus juudivastane poliitika oli mõnevõrra leebem) ja saatis Geršoni lõpuks isegi raudteejaama.

Vennad Dolinarid pühendusid abistamisele veelgi innukamalt 1941. aasta juunis Zagrebis toimunud juutide haarangu ajal. Võimud kahtlustasid neid küll juutide abistamises, kuid ei võtnud midagi ette. Boris Dolinar ja tema vend Žarko valmistasid suurele hulga juutidele, sealhulgas paljudele oma sõpradele võltsitud reisidokumente ja isikutunnistusi.

Vennad Dolinarid aitasid umbes 300 inimest ja nad kuuluvad enam kui 100 horvaadi hulka, kellele on omistatud aunimeetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

**Inimesed siin maailmas
on kas head või halvad.
Üksteisega võistlemise
asemel peaksime õppima
ning üheskoos maha suruma
ignorantsi ja mistahes
äärmusluse. Me võitleme
selles ebaõiglasel maailmas
ainult ühe asja eest –
tahame, et maailm oleks
selline, nagu see peaks
olema.**

Žarko Dolinar, õiglane maailma rahvaste seas

Pärast Teise maailmasõja puhkemist sõlmitud Nõukogude-Saksa sõprus- ja koostöölepingu tulemusel sattus Leedu Nõukogude mõjusfääri ja riiki rajati punaarmee baasid. 1940. aasta juunis esitas Nõukogude Liit nõude lubada juba Leedu territooriumil olevatesse baasidesse paigutada täiendavad üksused. Nõue lükati tagasi, misjärel alustas Nõukogude Liit riigi okupeerimist.

Okupatsiooni ajal rakendati tsiviilelanikkonna (kelle hulka kuulus umbes 210 000 juuti) suhtes repressioone, näiteks küüditati neid Nõukogude Liidu avarustesse ja natsionaliseeriti eraettevõtted.

1941. aasta suvel, pärast Saksa-Nõukogude sõja puhkemist langes Leedu Saksamaa mõjusfääri ja lülitati Leedu kindralkomissariaadina Ostlandi riigikomissariaadi koosseisu. Kindralkomissariaadi keskus asus Kaunases. Saksa armee järel saabusid 1941. aasta suvel riiki Julgeolekupolitsei ja SD operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*), kellele oli antud korraldus kommunistid, juudid ja mustlased elimineerida. Juute ründasid ja hukkasid ka leedulased. Kui esialgu kiusati neid taga ettekäändel, et nad olevat kommunistid, nõukogude funktsionäärid ja nõukogudemeelsed isikud, siis peagi sai põhjuseks juudi-identiteet. Kõige ohvriterohkem sakslaste algatatud pogromm leidis aset 1941. aasta juunis Kaunases ja nõudis 3800 inimese elu.

1941. aasta lõpuks olid sakslased koos Leedu politsei ja abipolitsei pataljonidega maha lasknud umbes 130 000 juuti. Hukkamised toimusid 220 paigas, neist suurimad asusid Kaunase kindluse fortides ja Vilniuses Paneriai metsas.

Ülejäänud juudid suleti getodesse, millest suurimad asusid Vilniuses, Kaunases, Šiauliais ja Švenčionyses. Getodesse koondatud juutidelt võeti liikumisvabadus ja nende vara konfiskeeriti. Neid kohustati kandma ka Taaveti tähte. 1944. aasta suveks olid kõik Leedu getod likvideeritud, nende asukad saadetud surmalaagritesse, kohapeal maha lastud või suletud koondus- ja töölaagritesse.

Leedu elanikud reageerisid holokaustile mitmeti. Mõned jäid passiivseks, kuid paljud, ja mitte ainult politseiüksused, tegid sakslastega koostööd ja osalesid juutide massihukkamistes. Siiski leidis üksikuid abistajaid, ehkki natsid kehtestasid abistamise eest karmid karistused, sealhulgas surmanuhtluse.

Hinnanguliselt pääses sõjast eluga umbes 9000 Leedu juuti, osa pidas vastu koondus- ja töölaagrites, mõned varjasid end metsas ja ühinesid sageli partisanüksustega. Teised pääsesid tänu leedulaste abile.

Perekond Shochotid

Jehoshua Shochot elas koos ema ja poolteist aastat vanema venna Chaimiga Telšiai linnakeses, mille elanikkonnast poole moodustasid juudid. Poisse kasvatas leedulasest lapsehoidja Domicèlè Pagojutė, kellesse nad olid väga kiindunud. Saksa-Nõukogude sõja puhkedes olid nad väikesed poisid, Jehoshua vaid seitsmeaastane.

Perekond pidi elama nii laagrites kui ka sakslaste ja nende kohalike kollaborantide rajatud Telšiai getos. Pärast selle likvideerimist 1941. aasta lõpus läksid Shochotid pakk.

Mina olen kõigist oma juudi kooli klassikaaslastest ainus, kes pääses eluga. Elasin sõja ajal illegaalset elu ja varjasin ennast 15 kohas. See kõik sai võimalikuks tänu Domicèlè ja teiste leedulaste erakordsele abile ja ennatsalgavale pühendumusele.

Jehoshua Shochot, holokausti üleelanu

Neile tuli appi Domicèlè, kes töötas sel ajal Shochotide majas asuvas kliinikus õena ja elas ise samas majas. Ta varjas neid seal ka ühel kriitilisel hetkel, ehkki Gestapo kontor asus kohe teisel pool tänavat. Domicèlè korraldas sugulaste ja sõprade aktiivse abiga Shochotidele mitmes külas varjupaiku ja külastas neid nii tihti kui võimalik. Poistel tuli varjupaika vahetada üle tosina korra, samas kui nende ema varjas ennast 22 kohas. Kõik pääsesid sõjast eluga.

Domicèlè aitas ka oma kunagise tööandja lapselast Rachel Taic-Zingerit. Shochotte abistanud Domicèlè ja veel 13 inimest pälvisid aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Sofija Binkienė

„See oli kindlasti hullumaja ja üks linna keerulisema saatusega maju,“ meenutab Kama Ginkas Binkiste korterit, kus ta Saksa okupatsiooni üle elas. Ajakirjanik Sofija Binkienė ja tema abikaasa, Leedu luuletaja Kazys, kes oli tol ajal raskelt haige, avasid oma kodu Kaunase getost pärit põgenikele. Juutide abistamises osalesid ka Sofija tütre Lilijana ja Irena ning Lilijana abikaasa, viuldaja Vladas Varčikas.

Ehkki nende korterit ümbritsesid sakslaste ametiasutused, andsid Binkised peavarju kõigile, kuniks leiti mõni turvalisem koht. Mõned põgenikud jäid aga kauemaks. Sealne sõbralik õhkkond, kust kiirgas julgust ja lootust, andis jõudu kõigile. Konspiratiivne tegevus kestis kolm aastat, 1941. aasta juunist kuni Saksa okupatsiooni lõpuni 1944. aastal.

Sofija Binkienė ja tema pereliikmed – Kazys Binkis, Lilijana Binkytė-Mozūriūnienė, Irena Nacevičiūtė-Damijonaitienė, Gerardas Binkis, Eleonora Binkytė, Vladas Varčikas, Natalija Likevičienė ja Vytautas Likevičius – on vaid mõned ligi 900 leedulasest, kellele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Kaunase tänavatel ajasid tääkidega sakslased enda ees hingevaakuvaid sõjavange. Maanteedel kõndisid rinnale kinnitatud kollaste tähtedega inimesed. Mida teha, kuidas elada? Üks oli selge: niisama pealt vaadata ei saanud. Midagi tuli ette võtta, kuid mida? Ja kuidas?

Sofija Binkienė, õiglane maailma rahvaste seas

U K R A I N A

1939. aastal, pärast Nõukogude Liidu sissetungi liideti Ida-Galiitsia ehk osa Poola idapoolsetest aladest Ukraina Nõukogude Sotsialistliku Vabariigiga. Kui Saksamaa 1941. aasta juunis Nõukogude Liidule kallale tungis, jäid okupeeritud Ukraina alad Saksa sõjaväe võimu alla, Ida-Galiitsia läks aga Poola aladel moodustatud kindralkubermangu koosseisu.

Natsid viisid okupeeritud aladel läbi juudivastaseid repressioone. Juutidel kästi eraldusmärkidena kanda riietel ja tähisena oma majadel Taaveti tähti. Nende vara konfiskeeriti, liikumisvabadust piirati ja neid kohustati tegema sunnitööd.

Kogu 1941. aasta suve ja sügise kannatasid juudid okupatsioonivägede jõhkra tagakiusamise käes ja langesid mõnede Ukraina elanike korraldatud pogrommide ohvriks. Kõige verisem pogromm toimus 1941. aasta suvel Lvivis. Mõnikord algatas need kuriteod Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon, kes lootis, et Saksamaa lubab neil luua iseseisva riigi.

Nagu Balti riikides ja Valgevenes, ajasid Saksa operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*) ka siin juudid kokku ja lasid nad maha. Juutidele korraldati massimõrvad ja nad maeti ohvrite eneste kaevatud ühishaudadesse. Mahalaskmistel osalesid ka Ukraina politsei ja paramilitaarsed ühendused. Üks suurimaid kuritegusid oli Babi Jari veresaun 1941. aasta septembris.

Ellujäänud suleti getodesse, mis plaaniti peagi likvideerida. 1943. aasta sügiseks olid Saksa armee, operatiivgrupid ja Ukraina abipolitsei hukanud suurema osa Ukraina juutidest. Umbes 345 000 inimest, peamiselt Galiitsia juudid, küüditati kindralkubermangus asuvasse Saksa koonduslaagritesse, kus nad hukkusid.

Enne, kui Saksa ja Nõukogude vägede vahel algas 1941. aastal sõjategevus, jõudsid paarsada tuhat juuti põgeneda Nõukogude Liidu sisemaale ja nad jäid sinna sõja lõpuni. Mõned juudid jäid ellu Saksamaa töö- ja koonduslaagrites, mõned liitusid kohalike partisaaniüksustega, mõned aga pääsesid tänu üksikutele ukrainlastele, kes hoolimata karmide karistuste, ka surmanuhtluse ohust neile abi pakkusid.

Ida-Galiitsias jäi hinnanguliselt ellu 20 000 – 26 000 juuti, Volõõnias umbes 5000. Osa juute, kelle poolakad Volõõniasse varjule saatsid, hukkus Volõõnia veresauna ja Ida-Galiitsia poolakate etnilise puhastuse käigus Ukraina Ülestõusuarmee (UPA) käe läbi.

Vennad Smolenskid

Pärast ränkrasket rännakut jõudsid kaks kurnatud juudipoissi – viieteistaastane Mihhail Smolenski ja tema viieaastane vend Grigori – Poltava lähedal Belotserkovka külla. Oli 1941. aasta november.

Rohkem kui kuu aega varem tabati nad sakslaste haarangu käigus ja saadeti Babi Jari, kuid neil õnnestus põgeneda. Babi Jari lasid sakslased maha tuhandeid juute, teiste seas poiste ema. Nende isa oli 1941. aasta suvel mobiliseeritud punaarmeele ja võitles kaugel. Vennad olid ihuüksi. Nad läksid koju tagasi, kuid sinna ei saanud nad jääda ja ka mujale polnud minna.

Belotserkovka külarahvas võttis poisid vastu ja andis neile süüa, ent öömaja pakkus ainult üks naine – Oksana Semergei. Järgmisel hommikul pakkus ta, et noorem vend Grigori võiks jääda tema juurde.

Naabrid teadsid, et Oksana võttis poisi oma katuse alla. Paljud olid selle vastu, kartes, et ta toob kogu külale häda kaela.

Keegi andis ta üles ja Oksana abikaasa Nikita arreteeriti. Tema vabastamiseks pidi perekond tõestama, et poiss polnud juut. Oksanal tuli koguda 50 allkirja. Ta käis uksest uksele ja palus naabrite abi. Lõpuks õnnestus tal leida piisav hulk toetajaid.

Poiss jäi Semergeide juurde, kes kasvatas teda nagu oma poega. 1943. aasta lõpus sai ta viimaks isa ja Mihhailiga kokku.

Oksana ja Nikita Semergei pälvivad tiitli „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Ekslesime ringi näljaste, nõrkenute ja külmavõetutena, aga me pidime edasi liikuma. Ei tea, kas oleksime ellu jäänud, kui Oksana poleks meid enda juurde võtnud. Ta pesi meid, andis meile riided ja sidus haavasid.

Mihhail Smolenski, holokausti üleelanu

Perekond Glagolevid

Gestapo käis korterist korterisse varasid rekvireerimas. Kui selgus, et mu naisel polnud passi, tahtsid nad ta arreteerida. Suure anumise peale suutsime neid veenda teda rahule jätma. Mõned tunnistajad olid ka tema isiku tuvastanud.

Aleksei Glagolev, õiglane maailma rahvaste seas

Õigeusu preester Aleksei Glagolev töötas kogu okupatsiooniaja Kiievi äärelinnas Pokrovi kirikus. Ta elas seal oma naise Tatjana ja nende teismeliste laste Magdalina ja Nikolaiga. 1941. aasta sügisel palus Aleksei vennanaine Marija Jegoritševa aidata enda venna juudi päritolu abikaasat Izabella Mirkinat, kes ei saanud end enam oma kodus peita.

Tatjana andis Izabellale oma passi ja ristimistunnistuse ning oleks selle eest peaaegu eluga maksnud.

Sakslased avastasid kontrolli käigus, et naisel polnud isikut tõendavaid dokumente.

Paar nädalat hiljem vajas Izabella taas abi.

Ta elas Glagolevide juures, kes väitsid, et ta on nende nõbu. Peagi liitus Izabellaga ka ta tütar Irina. Turvalisuse huvides tuli neil mõneks ajaks varjuda kiriku kellatorni.

Glagolevid aitasid ka teisi juute, peitsid neid oma kodus või saatsid usaldusväärsete koguduselike juurde. Nad hankisid võltsitud ristimistunnistusi. Aleksei, Tatjana, Magdalina ja Nikolai kuuluvad 2500 ukrainlase hulka, kellele on omistatud aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

U

Alates 1919. aastast juhtis Ungarit autoritaarne admiral Miklós Horthy. Ungari sõlmis Saksa Riigiga liidu juba enne Teise maailmasõja puhkemist. Juba aastatel 1938–1941 võeti vastu juudivastased seadused, mis keelasid juutidel majanduselus osaleda ja piirasid nende vabadusi.

N

1941. aastal astus Ungari teljeriikide poolel sõtta. Sel ajal elas Ungaris ja selle annekteeritud aladel umbes 860 000 juuti. Nüüd asus valitsus neid veelgi otsustavamalt diskrimineerima.

Esimene suurem Ungari juutide vastane aktsioon toimus 1941. aastal, kui umbes 18 000 Ungaris elanud kodakondsuseta juuti küüditati Nõukogude Liidu hõivatud Kamjanets-Podilskõisse, kus Saksa operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*) nad tapsid. Hiljem, 1942. aastal hukkasid Ungari sõdurid Novi Sadis (Ungari okupeeritud Põhja-Serbias) umbes 700 juuti ja üle 2500 serblase. Sellest hoolimata oli juutidel Ungaris tol ajal suhteliselt turvaline elada. Seal leidsid esmalt varjupaiga paljud Natsi-Saksamaa poolt okupeeritud riikidest põgenenud juudid.

G

Olukord muutus drastiliselt 1944. aastal, kui Saksamaa okupeeris Ungari. Peaministriks sai germanofiil Döme Sztójay, kes asus ellu viima karmi juudivastast poliitikat. Väljastpoolt Budapesti pärit juudid suleti getodesse ja küüditati 1944. aasta aprillist juulini SS-i vanemohvitseri Adolf Eichmanni käsul Auschwitzi koonduslaagrisse. Enamik 437 000 küüditatust mõrvati kohe pärast laagrisse jõudmist gaasikambrites. 6. juulil 1944 peatas Miklós Horthy juutide Ungarist küüditamise. Oktoobris andis uus peaminister Ferenc Szálasi korralduse liikuda juudi töölistel jalgsi Saksa piiri äärde, kus nad anti üle sakslastele ja rakendati tööle peamiselt kindlustuste rajamisel.

A

1944. aasta novembris suleti umbes 70 000 Budapesti juuti getosse, kus paljud surid külma, nälja ja haiguste tagajärjel. 30 000 juuti võeti tööbrigaadidesse ja saadeti Saksamaale, samas kui umbes 20 000 elasid väljaspool getot eraldatud majades (niinimetatud rahvusvahelises getos), millele neutraalsete riikide saatkonnad andsid diplomaatilise puutumatus.

R

Sõja elas üle hinnanguliselt 250 000 Ungari juuti, kellest umbes 35 000 kasutasid valedokumente või varjasid end Budapestis. Neid aitasid diplomaadid, tavakodanikud – ka mõned valitseva režiimi heaks töötanud inimesed – ning vaimulikud. Kaudset abi pakkusid ka rahvusvahelised juudi organisatsioonid.

Perekond Fischid

Juudi ettevõtjad Zoltán ja Irén Fisch elasid Budapestis. Nende poegade Róberti ja Pauli eest hoolitses katoliiklasest lapsehoidja Anna Tátra. Róbert käis koos vanematega sünaagogis ja pühapäeviti lapsehoidjaga kirikus.

1944. aasta juunis, kui Saksamaa oli Ungari okupeerinud, värvati üheksateistaastane Róbert sunniviisiliselt Komáromi linna tööbrigadi. Anna saatis talle toitu ja riideid. Kui Róbert viidi üle teise laagrisse, õnnestus Annal valvurile atkkaemaksu anda ja teda külastada. Ta tõi Róbertile toitu ja sooja teki.

Zürichis elav vanem poeg Paul püüdis pere Ungarist põgenema aidata. Ta hankis neile Salvadori kodakondsustunnistused, kuid lõpuks ei saanudki neid kasutada. Zoltán oli tööbrigadi värvatud ja Irén otsustas üksi mitte lahkuda. Anna aitas ka teda ja peitis teda oma isakodus.

Samuti mattis ta maha Fischide väärtesemed, et need pärast sõda tagastada.

1945. aasta jaanuaris saadeti Róbert ja teised vangid jalgsi ja toiduvarudeta teele Saksamaale. Nad sattusid Mauthauseni ja seejärel Gunskircheni koonduslaagrisse. Róbert naasis Ungarisse pärast Saksamaa alistumist.

Anna Tátra kuulub enam kui 800 ungarlase hulka, kes on pälvinud aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Mulle tundub, et kõigile meile kollase tähega märgitutele jäi hinge pitsers.

Robert O. Fisch, holokausti üleelanu

Gizella Csértán

Noor neiu Gizella Csértán töötas Budapestis juudi perekonnale kuuluvas kaupluses. Kui Saksa väed 1944. aastal Ungari okupeerisid, oli perekond sunnitud Gizella vallandama, kuna juudid ei tohtinud enam kristlasi palgal hoida. Kuna tüdrukul polnud teist võimalust, läks ta tagasi oma kodukülla Szentpéterúri.

Peagi hakati juute Ungarist getodesse ja laagritesse küüditama. Gizella mõistis juudi tutvavaid ähvardava ohu tõsidust ja pakkus abi oma õe tööandjatele, perekond Forbátitele, kellega ta Budapestis elades läbi käis. Gizella eakaaslane Magdolna Forbát tuli Szentpéterúri koos oma pisitütrega Anna, ema ja õega. „Nad ei hädaldanud ega kurtnud, kuid nende pilgud rääkisid enda eest,“ meenutab Gizella. Tema elamises polnud ruumi kolme naise ja väikelapse majutamiseks, aga ta leidis neile peavarju oma naabri Salamon Lajosi juures. Gizella käis neil tihti seltsiks ja aitas igapäevaste toimetustega. Mõned Szentpéterúri elanikud teadsid naiste juudi-päritolust, mis oli ohtlik, kuid keegi ei reetnud neid.

Mõne kuu pärast otsustas juudi perekond Budapesti tagasi pöörduda. Enne lahkumist andis Gizella neile oma perekonna ristimistunnistused, mis tagasid nende turvalisuse kogu Nooleristi natsipartei valitsemisaja jooksul. Peagi taaskohtusid naised Magdolna abikaasa Róbertiga, kes oli tööbrigadist põgenenud. Nende elutingimused olid väga kehvad. Mees pidi end keldris peitma, sest tal polnud valedokumente.

Sõja lõppedes võttis Szentpéterúri kogukond juudi perekonna taas soojalt vastu ja aitas neil jalad alla saada. Magdolna ja Gizella jäid parimateks sõpradeks.

Abivajajaid toetanud inimeste saatused on päästetute lugudega ühte põimunud.

Gizella Csértán, õiglane maailma rahvaste seas

Gizella Csértán kuulub enam kui 850 ungarlase hulka, kes on pälvinud aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Benito Mussolini juhitud Rahvuslik Fašistlik Partei tuli võimule 1922. aastal. Oktoobris sai Mussolinist peaminister ja peagi ka diktaator. Kuigi antisemitism ei olnud Itaalia fašistide poliitilises programmis tähtsal kohal, avaldas Mussolini oma ajalehes Il Popolo d'Italia anonüümselt juudivastaseid artikleid.

Järgnevatel aastatel lähenesid Itaalia ja Saksamaa poliitilised vaated ning juudipoliitika hakkas järk-järgult muutuma. Protsessi võimendasid Rooma-Berliini telje loomine ja antisemiitliku ideoloogia kinnistumine. 1938. aastal kehtestas fašistlik režiim mitu Itaalia juutide vastast seadust. Neil keelati käia koolis, teenida sõjaväes ja töötada riigiteenistuses. Hiljem ei lubatud ka omada äri või maad ning keelati abielluda nn aarialastega. Mujalt pärit juutidel kästi maalt lahkuda.

Kui Itaalia 1940. aasta juunis Saksamaa poolel sõtta astus, elas Itaalias üle 46 000 juudi. Enamjaolt oli tegu Itaalia kesk- ja põhjaosa assimileerunud juutidega. Lisaks elas Itaalias ja Itaalia okupeeritud aladel umbes 9000 välismaalasest juuti. 1940. aastal andis siseministerium käsu välismaalastest juudid kinni võtta ja interneerida. Samal ajal aga keeldus fašistlik režiim välja saatmast neid, kes elasid Itaalia hõivatud aladel Prantsusmaal, Kreekas ja Horvaatias.

1943. aasta juunis põhjustas liitlaste Sitsiilia dessant Itaalias poliitilise kriisi, mis tegi Mussolini võimule lõpu. Itaalia kuningas Vittorio Emanuele III tagandas ta ametist ja käskis vahi alla võtta.

1943. aasta 8. septembril sõlmis Itaalia kuningriik liitlastega relvarahu. Kuningas põgenes Lõuna-Itaaliasse, mida liitlased tasapisi vabastasid. Riigi põhja- ja keskosa läksid Natsi-Saksamaa võimu alla. Sakslastel õnnestus Mussolini vabastada ja ta seati vastloodud Itaalia Sotsiaalse Vabariigi fašistliku nukuvalitsuse etteotsa. Nüüd rakendati juba karmimaid juudivastaseid meetmeid: fašistlik maakaitsevägi ja Saksa väed arreteerisid juute ja küüditasid nad Saksa koondus- ja surmalaagritesse Ida-Euroopas. Suurim haarang toimus 1943. aasta 16. oktoobril Roomas. Peagi andis Itaalia siseministerium korralduse juudid arreteerida ja nende vara konfiskeerida. Kuni 1945. aasta märtsini küüditati kokku üle 8000 Itaalia ja välismaa juudi.

Paljud juudid leidsid aga peavarju kohalike elanike juures. Mõnda neist aitasid DELASEM (Juudi emigrantide abistamise delegatsioon), antifašistide võrgustikud ja vaimulikud. Muudel juhtudel pääseti ainult tänu üksikisikute toetusele. Kuid palju oli ka neid, kes juute välja andsid.

Hinnanguliselt hukkus holokausti käigus 7172 Itaalia juuti.

Perekond Candinid

Kui inimesed nälgivad, tuleb neid toita.

Pio Candini, õiglane maailma rahvaste seas

Pio ja Gina Candini pidasid Bologna lähedal San Giorgio di Piano vallas Cinquanta külas talu. Neil oli kaks last, Romano ja Irma. Nad olid lihtsad, heatahtlikud inimesed, kes ei kuulunud ühtegi abistajate võrgustikku, kuid võtsid lahkelt vastu põgenikke, keda Saksa okupandid taga otsisid.

Teiste seas aitasid nad perekond Cuomot. Pärast Saksa okupatsiooni algust keeldus Itaalia armee ohvitser Vittorio Cuomo fašistlikule Itaalia Sotsiaalsele Vabariigile truudust vandumast ja teda ähvardas arreteerimine deserteerumise eest. Tema Läti päritolu juudist abikaasa Luisa Lebedkinit ja nende kolmeaastast poega Eugeniost ootas samuti vahistamine ja Fossoli koonduslaagrisse ning sealt edasi Auschwitzi saatmine. Nad liikusid ühest külast teise ja sattusid viimaks Cinquantasse Candinide tallu. Vittorio ehitas Pio abiga hoovi ahjuküttega puuonni. Kui ilm oli liiga külm, magasid nad taluhoones, kus leidsid peavarju ka teised sugulased ja kolm antifašistist põgenikku. Pio ja Gina jagasid nendega oma vähest toitu, peamiselt maisiputru, leiba ja sinki. Väikestest poistest Eugeniost ja Romanost said mängukaaslased.

Perekond Cuomo elas hoovimajas umbes aasta, kuni sõja viimastel päevadel 1945. aastal jäi küla läheduses laagrisse Wehrmachti pataljon. Siis olid Cuomod sunnitud pagema Bologna. 1960ndatel emigreerusid nad Iisraeli.

Cuomod ei unustanud Candiniseid, kuid ei pidanud nendega sidet. Pärast vanemate surma läks Eugenio tagasi Itaaliasse, et päästjate saatuse järele pärida. 1998. aastal kohtusid nad taas ja Eugenio Cuomo nomineeris Pio ja Gina Candini aunimetusele „Õiglane maailma rahvaste seas“, mille on pälvitud kokku enam kui 700 itaallast.

Meid äratati ootamatult ja öeldi, et sakslased jõudsid Nonantolasse. Pidime Villa Emmast kiiresti lahkuma, kaasa ei saanud võtta midagi peale riiete, mis meil seljas olid.

Gerda Tuchner, holokausti üleelanu

Villa Emma

Itaalias Nonantola külas asuv häärber Villa Emma sai 1942. aasta suvel varjupaigaks 73 noorele juudi põgenikule. Sionistide liidrid Zagrebist ja Splitist töid 1942. aasta juulis ja 1943. aasta aprillis sinna kaks seltskonda lapsi ja noori. Põgenikud pärinesid Saksamaalt, Austriast ja endisest Jugoslaaviast. Maja oli neile üürinud Juudi emigrantide abistamise delegatsioon DELASEM.

Kunagises uhkes erahäärberis Villa Emmas polnud tollal mööblit, vett ega elektrit. Peagi seadsid uued asukad end sisse. Tänu DELASEMile ja noortele eestvedajatele nagu Josef (Joshko) Indig said nende põhivajadused kaetud. Laste sionistliku hariduse tarvis loodi kool, mis pakkus ka töötubasid ja praktilisi tegevusi. Hoolimata keelte ja kultuuride erinevusest võttis Nonantola kogukond kõik uustulnukad soojalt vastu.

1943. aasta 8. septembril muutus olukord drastiliselt. Saksamaa okupeeris Itaalia ja põgenike kogukond sattus suurde ohtu. Vahistamist ja väljasaatmist kartes pöördus Josef Indig abi saamiseks kohaliku arsti Giuseppe Moreali poole, kellega oli viimase aasta jooksul sõbrunenud. Moreali omakorda palus oma sõpra isa Arrigo Beccarit, et too aitaks Nonantola kooli õpilastele varjupaika leida. Mõned lapsed peideti ka eramajadesse. Järgmise päeva õhtuks oli Villa Emma tühi.

Oktoobris jaotati kõik Villa Emma endised asukad kolme rühma ja viidi Šveitsi. Tüdrukud kandsid reisil ühesuguseid mantleid, et näha välja nagu katoliikliku internaatkooli õpilased. Mantlid valmisid kogu Nonantola kogukonna ühise pingutusena: isa Beccari leidis kanga, külakese poest sai nõöpe ja voodrit ning kohalikud noored õmblejannad töötasid päeval ja ööl, et nelikümmend mantlit õigeks ajaks valmis saada. 1945. aastal, pärast enam kui aastat Šveitsis, emigreerusid ellujäänud Palestiinasse.

Isa Arrigo Beccari ja dr Giuseppe Moreali pälvisid aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Pärast Teise maailmasõja puhkemist sattus Eesti vastavalt Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollile Nõukogude Liidu mõjusfääri. Suvel 1940 annekteeris Nõukogude Liit riigi, olles moodustanud pseudo-parlamendi. Kõik valitsusasutused ning Eesti sõjavägi saadeti laiali.

Teise maailmasõja alguses elas Eestis umbes 4400 juuti. Neist pooled elasid Tallinnas, ülejäänud teistes linnades nagu Tartu, Valga, Pärnu ja Narva. Nad tegelesid kaubanduse ja käsitööga, tööstusettevõtlusega ja vabakutselistena. Nõukogude okupatsiooni ajal langesid tsiviilelanikud, sh juudid, repressioonide ohvriks. Nende vara ja ärid konfiskeeriti ning paljud inimesed küüditati Nõukogude Liidu kaugetteesse piirkondadesse.

Suvel 1941, pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja puhkemist, langes Eesti Saksa okupatsiooni alla ning liideti kindralkomissariaadina *Reichskommissariat Ostland*'i koosseisu. Enamikul Eesti juutidel õnnestus põgeneda Nõukogude Liitu. Hinnanguliselt jäi 1941. aasta suvel Eestisse umbes 1000 juuti.

Suvel 1941, pärast Saksa armee sissetungi Nõukogude Liitu, asus Eesti territooriumil tegutsema *Einsatzgruppe A*. Selle nn mobiilse hukkamiskomando eesmärk oli „elimineerida“ kommuniste, juute ja romasid. Eesti linnades elanud juutide hukkamist viisid läbi SS-i üksused, Saksamaa julgeolekupolitsei (SD) ja Eesti relvastatud vabatahtlike Omakaitse üksused.

Septembris 1941 rakendasid sakslased Eesti juutidele ranged piirangud, sealhulgas konfiskeeriti nende vara ja kehtestati kollase Taaveti tähe kandmise kohustus. Eestisse getosid ei asutatud. 1941. aasta lõpuks olid sisuliselt kõik okupeeritud territooriumile jäänud Eesti juudid hävitatud. Sõja lõpuks oli riigis ellu jäänud kõigest paarteist Eesti juuti.

Alates augustist 1942 asutati Eestis umbes 20 koonduslaagrit juutidele, kes toodi sinna teistelt Saksamaa okupeeritud aladelt, sh Theresienstadtist, Kolmandast Reichist ja okupeeritud Prantsusmaalt. Suurim neist oli Klooga laager.

Märtsis 1943 andis Hermann Göring välja salajase korralduse, mis puudutas Eesti põlevkivitööstuse taastamist. Selleks loodi Põhja-Eestis Vaivara koonduslaagri võrgustik, kus juudi sunnitöölised töötasid põlevkivitööstuses ja ehisasid Saksa armeele kaitsetaristut. Aastatel 1943–1944 saadeti sinna umbes 10 000 inimest, peamiselt okupeeritud Lätist, Leedust ja Poolast pärit juute. Rohkem kui pooled neist surid.

Nõukogude armee edasitungimisel sügisel 1944 asusid natsid Eestisse rajatud laagrite vange evakueerima. Ligikaudu 4600 inimest viidi üle teistesse Saksamaa laagritesse, kus paljud surid. Septembris 1944 hukati Klooga laagris umbes 2000 juuti. Holokausti ajal suri või hukati Eestis kokku umbes 7500–7800 juuti. Välismaalt Eestisse toodud 12 500 juudist jäi Saksa vägede lahkumise ajaks riiki umbes 100 inimest.

Jaagup Alaots

Viktor Alaots ja Riva Drui abiellusid 1937. aastal. Viktor oli eestlane ja Riva juut, mõlemad olid pärit Tartust ja töötasid muusikuna. Viktor mängis tšellot ja Riva saatis teda klaveril. Riva vend ja õed olid näitlejad Tartu juudi teatris. 1940. aasta keskel sündis Viktoril ja Rival poeg Jaagup. Pereidüll kestis aga ainult Saksa okupatsiooni alguseni.

Suvel 1941, pärast Saksamaa sissetungi, põgenesid Riva vanemad ja õed-vennad Nõukogude Liitu, Riva aga jäi Tartusse. Väikelapsega oleks pikk reis keeruline olnud ning kindlustustunnet paigale jäämise suhtes suurendas ka tema abielu eesti mehega. Paraku aga läks kõik teisiti.

Pere elas Tartus Kastani tänaval korterelamus. Samas majas oli üks elanik, kes tegi koostööd sakslastega. Too teatas okupantidele, et majas viibib juudi naine. 17. novembril 1941 vahistati Riva koos lapsega. Viktor oli sel ajal tööl ega teadnud midagi.

Juudi naist koos lapsega hoiti vahi all Aleksandri tänaval endises juudi koolis. Viktor tõi oma pojale ja naisele sinna piima ja toitu. Pärast vahistamist nõuti Viktorilt, et ta oma naisest lahutaks. Ta vastas, et kuna nad olid juba vahistamise tõttu eraldatud, pole ametlik lahutus vajalik.

Riva Alaots lasti peagi Tartu tankitõrjekraavis maha. Õnneks jäi aastavanune Jaagup ellu. Pärast sõda meenutas ta: „Tänu oma isale tean, et mind päästis Itaalia autojuht, kelle nimi oli Tacella. Ma ei unusta iialgi seda nime.“ Tänu isale viidi poisid laagrist välja ja teda varjati kuni sõja lõpuni Tartu lähedal eri paigus.

Kogu oma elu olen ma mõelnud nendele traagilistele sündmustele minevikus. See ei olnud enam sõda. Tappa süütuid inimesi, naisi ja lapsi – sellised kuriteod ei aegu kunagi.

Jaagup Alaots

Uku ja Eha Masing

Raplamaal Lipa külas Hugo Albert Masinguna sündinud Uku Masing kasvas üles talupeeres. Juba varakult oli näha, et tegu on väga andeka lapsega. Gümnaasiumi lõpuks oskas Uku nelja keelt. 1926. aastal alustas ta teoloogiaõpinguid Tartu Ülikoolis. Tema sulest ilmus ka rohkelt luuletusi, tõlkeid ja esseid. Enne sõda pidas Uku Tartu Ülikoolis loenguid ning paistis silma oma humanistlike ja antifašistlike vaadetega. Üliõpilased hindasid teda kui säravat teoloogiat ja semiidi keelte õppejõudu.

Saksa okupatsiooni ajal keeldus Masing olude ja natsiseaduste tõttu õppetööst ülikoolis ning asus tegutsema juudi kultuuriväärtuste ja religioossete esemete päästmise nimel. Lätist pärit juut Isidor Levin oli Masingu õpilane ja naaber. Isidor oli sündinud Daugavpilsis 1919. aasta septembris. 1937. aastal alustas ta Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas judaistika ja semitistika õpinguid. Hiljem õppis ta võrdlevat folkloristikat ja 1941. aastal lõpetas ülikooli.

Juutidega toimuvat nähes otsustas Uku Masing oma õpilast abistada ja varjas Levinit okupantide eest. Kasutades võõrast sünnitunnistust, mille Uku abikaasa Eha Masing oli kirikust saanud, aitasid Masingud Isidor Levinil koostada endale uue, oludele sobivama eluloo. Paar varustas Levinit toiduga ja varjas teda oma majas. Juudiga suhtlemist jätkates riskisid mõlemad eluga. Kuigi Levin peeti mitu korda kinni ja saadeti isegi koonduslaagrisse, jäi ta sõjas ellu.

Meie katsume leida sõnu ja teame, et sõnad on vari tõeliselt olnust.

Uku Masing

4. aprillil 1969 andis Yad Vashem Uku Masingule aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“. Tema abikaasa panust tunnustati 1996. aasta 29. detsembril.

Teise maailmasõja ajal pääsesid mõned juudid ja Saksamaa okupeeritud aladelt pärit juudi põgenikud tänu rahvusvahelistele organisatsioonidele ning erinevate maade välisdiplomaatidele. Need diplomaadid töötasid neutraalsetes riikides nagu Portugal, Hispaania, Türgi, Rootsi või Šveits, aga ka Saksamaal ja teistes teljeriikides, näiteks Ungaris, Itaalias, Rumeenias ja Jaapanis. Mõned töötasid nende riikide diplomaatilistes esindustes, mis kuulusid Ühendkuningriigi ja USA juhitud natsivastasesse koalitsiooni, millega liitus hiljem ka Nõukogude Liit.

Diplomaadid ei pakkunud otsest ulatuslikku abi, peamiselt väljastasid nad oma riigi passe või viisasid. Tänu neile said ohtu sattunud juudid emigreeruda näiteks Palestiinasse, Kaug-Itta või Ladina-Ameerika riikidesse. Osa diplomaate pakkus tagakiusatud juutidele peavarju diplomaatilise puutumatusena territooriumidel.

Mõnikord tegutsesid diplomaadid organiseeritult, järgides valitsuste juhiseid ja saades neilt rahalist tuge, kuid paljud osutasid abi oma riigi ametliku poliitika kiuste.

Edu sõltus diplomaatide ja nende toetajate leidlikkusest ning julgusest. Kui palju juute tänu diplomaatide abile ellu jäi, pole võimalik täpselt öelda, aga arvatakse, et võib-olla kuni 100 000 inimest.

Aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“ on pälvinud üle 30 maailma diplomaadi. Mõnda neist mainitakse ka meie näitusel.

Aleksander Ładoś ja Berni võrgustik

Meie eesmärk on hankida sõbralikult meelestatud konsulitelt Lõuna-Ameerika passe [...] nii päästame inimeste elusid.

Adolf Silberschein pöördumises Poola välisministeeriumile ja Juutide Maailmakongressile

1941. aastal alustasid Poola diplomaadid Bernis mitteametlikku koostööd Šveitsi juudiorganisatsioonide esindajatega. Neid hakati kutsuma Berni võrgustikuks, kuigi mõned liikmed elasid teistes linnades. Tänapäeval nimetatakse Bernis asuva Poola saatkonna sõjaaegseid töötajaid sageli Ładoši Grupiks. Nende sihiks oli aidata peamiselt Poola, Hollandi ja Saksa päritolu juutidel sakslaste poolt okupeeritud Euroopas ellu jääda. Võrgustikku kuulusid: Poola saadik Šveitsis Aleksander Ładoś, kes võimaldas võrgustikul moodustuda ja seisis selle eest, tema asetäitja Stefan Ryniewicz, Poola asekonsul Bernis Konstanty Rokicki, Berni Poola konsulaadi noor poola-juudi soost töötaja Juliusz Kühl ning juudi organisatsioonide esindajad Abraham Silberschein juudi sõjaohvrite päästekomiteest Genfis ja Chaim Eiss Agudat Yisraeli parteist Zürichis. Ka Recha ja Icchak Sternbuch tegid nendega tihedat koostööd, aidates peamiselt Hollandi juutidega sidet pidada.

Poola diplomaadid hankisid ja täitsid Ladina-Ameerika passiblankette ning andsid need juudi organisatsioonidele. Kõik dokumendid – passid ja kodakondsustõendid – vormistati koostöös Paraguay, Hondurase, Haiti ja Peruu diplomaatiliste esindajatega. Tavaliselt neile selle eest ka tasuti. 1943. aastal hakkasid Šveitsi võimud Berni võrgustiku tegevust uurima. 1944. aastal nõudis Saksamaa Ladina-Ameerika riikidelt kinnitust, et nende dokumentide omanikud on tõepoolest nende kodanikud. Pärast seda polnud paljudel enam passidest kasu ja nad said hukka.

Ajaloolased asusid võrgustiku tegevust uurima üsna hiljuti ja töö alles käib. Viimased leiud annavad kinnitust sellest, et koostati 8000 – 10 000 dokumenti, mis kaitsesid inimesi kohese surmalaagritesse saatmise eest. Seni on kinnitatud umbes 800 passisaaja pääsemine, kuid ellujäänute täpne arv pole veel teada. Tõenäoliselt on neid rohkem. Berni võrgustik pakkus ka varalist tuge Šveitsis elavatele või sinna interneeritud juutidele, aitas juudi põgenikke Shanghais ning toetas Prantsusmaale jäänud Poola juute. Lisaks edastas rühmitus aastatel 1941–1945 Poola eksiilivalitsusele Londonis salajaste raadiojaamadega teateid juutide olukorrast Saksamaa poolt okupeeritud Poolas. Saadud informatsioon anti omakorda edasi liitlasriikide juutidele ja juudi organisatsioonidele.

Perekond Wertansid

Seitsmeaastane Nina Admoni, neiu põlvnimega Wertans, oli Varssavis kooliteed alustamas, kui puhkes sõda. Ta põlvnes jõukast juudi perekonnast, kelle juured olid Varssavis ja Vilniuses. 1939. aasta septembris otsustasid Nina vanemad Judith ja Jakub Varssavist lahkuda ja minna Vilniusse lähisugulaste juurde. Wertansid, nende sugulased ja tuttavad pressisid end üheteistkümnikesi ühte autosse ja lahkusid sõjast räsitud linnast.

1940. aasta keskel okupeerisid Vilniuse Nõukogude väed. „Sõdurid käisid meie korterist südaöösiti kapitaliste otsimas, meil hoiti pidevalt silma peal,“ meenutas Nina. Mõned pereliikmed arreteeriti ja küüditati Siberisse. Pääseteed otsides kuulis Judith Chiune Sugiharast, Jaapani konsulist Kaunases, kes väljastas juudi põgenikele viisasid. Eirates kodumaa ametlikku poliitikat, andis Sugihara tuhandetele juutidele Jaapanisse minekuks läbisõiduviisa. Nende dokumentidega sai nii riiki siseneda kui ka seal lühiajaliselt viibida. Põgenikud pidid siiski tõestama, et Jaapan pole nende lõplik sihtkoht. Hollandi diplomaat Jan Zwartendijk andis perekond Wertansile niisuguse tõendi, ametliku loa sõita Curaçaosse. Wertansid reisisid Moskva ja Vladivostoki kaudu Jaapanisse. Reis polnud kerge, kuid väikesele Ninale oli see põnev seiklus. Perekond pandi elama Kobe linna, kus neid toetas juudi kogukond. Ninale meeldis see maa, kohalik kultuur ja loodus ning ta leidis koolis sõpru.

Mõne kuu pärast sõitis perekond Wertans edasi Shanghaisse, kus viisat ei nõutud. Nad elasid seal kodakondsuseta pagulastena. 1947. aastal kolisid nad USA-sse ja asusid elama New Yorki.

Chiune Sugihara ja Jan Zwartendijk pälvisid aunimetuse „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Mu vanemad tegid julge otsuse kodukohast lahkuda ja põgeneda. Olen neile selle eest südamest tänulik. Siis kohtusime Sugiharaga, kes meid aitas. Me olime õnnega koos.

Nina Admoni, snd Wertans, holokausti üleelanu

Holokaust nõudis ligi kuue miljoni Euroopa juudi elu. Mõned ellujäänud kohtusid pärast sõda nendega, kes neile abi osutanud olid. Nii abistajatele kui ka abiotsijatele oli kogu tegevus ohtlik ja võis maksta elu. Abi osutati mitmel moel, olenevalt konkreetse piirkonna sõjaaegsetest oludest, juutide traagilise saatuse teadvustamisest ja muudest ühekordsetest teguritest.

Päästmisllood on oluline, ehkki kahetsusväärset väike osa holokausti ajaloost. Meile teadaolevad abistamisllood on erakordsed, puudutades piiratud hulka inimesi mõlemal, nii ellujäänute kui ka päästjate poolel. Nii abistajad kui abistatavad nägid salaja tohutut vaeva, mida ei krooninud alati sugugi õnnelik lõpp. Ellujäänute šansse mõjutasid nende välimus, assimileerumisaste, majanduslik seisund ja see, kuidas nad talusid enese pidevat varjamist või valeidentiteedi all elamist. Palju sõltus ka lihtsalt õnnest. Ühe inimese päästmisse tuli sageli pühendada mitu abilist. Teisalt võis kas või üheainsa inimese vaenulik suhtumine tuua kaasa traagilise lõpu, ebaõnnestunud päästekatse.

Ellujäänute ja nende abistajate hilisemad kirjeldused jutustavad meile vahetult toonastest inimsuhetest, mida palistasid kujuteldamatult keerulised olud: alaline karistusohu, hirm, et lähikondlased osutuvad reetlikeks,

ja muidugi sagedane vaesus ja nälg. Nõnda pole need lood kaugeltki lihtsad ega mustvalged. Neis lugudes kohtame äraandjast naabreid või juutide traagilise olukorra ärakasutamist, aga ka piiritut pühendumust ja empaatiat, millega kaasnevad pikaaegsed sügavad sõprussuhted. Kõigest hoolimata läksid paljude päästjate ja ellujäänute teed pärast sõda lahku.

Paljudel juhtudel otsiti aga abistajad taas üles, et omistada neile aunimetus „Õiglane maailma rahvaste seas“.

Tänu paljude inimeste ja asutuste jõupingutustele dokumenteeritakse lugusid juutidele holokausti ajal osutatud abist tänapäevani. Ehkki need käsitlevad konkreetseid ajaloosündmusi, on neil kindlasti ka universaalne mõõde.

Need lood on meie pärand, mis kirjeldavad meile tragöödiaga silmitsi seisvaid inimesi, nende hoiakuid ja käitumismehhanisme, samuti jõudu seista vastu diskrimineerimisele ja inimlikku ellujäämistahet.

Tänapäeval on lood abist, mida pakuti holokausti ajal elu ja surma vahel olnud inimestele, meile kui moraalne imperatiiv.

Lugude vahendamise eesmärk pole mitte ainult anda teadmisi tolle aja kangelaste kohta, vaid eelkõige muuta nende peategelaste inimlikkus ja põhimõttekindlus meie suunanäitajaks.

Aunimetusega „Õiglane maailma rahvaste seas“ tunnustatud isikud on olnud aktiivsed paljudes riikides, ka seal, mis sellel näitusel esindatud ei ole. Esitades uusima loendi Yad Vashemis registreeritud Õiglastest, soovime neid kõiki meeles pidada.

Albaania	75
Armeenia	24
Austria	109
Valgevene	641
Belgia	1 731
Bosnia	43
Brasiilia	1
Bulgaaria	20
Tšiili	2
Hiina	2
Horvaatia	115
Kuuba	2
Tšehhi Vabariik	116
Taani	22
Ecuador	1
Egiptus	1
El Salvador	1
Eesti	3
Prantsusmaa	3 995
Gruusia	1
Saksamaa	601
Kreeka	335
Ungari	844
Indoneesia	2
Iirimaa	1
Itaalia	682

Jaapan	1
Läti	136
Leedu	891
Luksemburg	1
Makedoonia	10
Moldova	79
Montenegro	1
Holland	5 595
Norra	67
Peruu	2
Poola	6 706
Portugal	3
Rumeenia	60
Venemaa	204
Serbia	135
Slovakkia	572
Sloveenia	10
Hispaania	9
Rootsi	10
Šveits	49
Türgi	1
Ukraina	2 573
Suurbritannia	22
USA	5
Vietnam	1

Õiglased maailma rahvaste seas
riigi ja etnilise päritolu järgi seisuga
1. jaanuar 2017

Elu ja surma vahel

Näituse autorid:

Dr. Martyna Grądzka-Rejak (ENRS)

Klara Jackl (Poola juutide ajaloo muuseum POLIN)

koostöös

Marta Ansilewska-Lehnstaedt (Vaikivate Kangelaste
Mälestuskeskus)

Akadeemilised nõustajad:

Dr. Aleksandra Namysto

Prof. Jan Rydel (ENRS)

Dr. Piotr Trojański (ENRS)

Prof. Johannes Tuchel (Vaikivate Kangelaste Mälestuskeskus)

Tõlge inglise keelde:

Jan Chodakowski

Toimetamine ja korrektuur:

Mikołaj Sekrecki

Projektijuht:

Agnieszka Mazur-Olczak (ENRS)

Kujundus:

sowa-szenk

Eriline tänu koostöö eest:

Prof. Jean-Yves Potel, Lior Lalieu-Smadja

(Memorial de la Shoah) – Prantsusmaa

Dr. Igor Shchupak, Dr. Denys Shatalov, Dr. Iegor Vradii

(“TKUMA” – Ukrainian Institute for Holocaust Studies) – Ukraina

Danutė Selčinskaja

(Vilna Gaon State Jewish Museum) – Leedu

Magnus Panduro Juhl

(The Danish Jewish Museum) – Taani

Dagmar Mozolová – Slovakkia

Roxana Popa

(National Institute for Romanian Holocaust Studies
“Elie Wiesel”) – Rumeenia

Eleonora Cussini

(Fondo Villa Emma) – Itaalia

Meelis Maripuu

(Eesti Mälu Instituut) – Eesti